

Д. Дяченко

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ СХІДНОБАЛТІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ РУСІ ¹

Стаття присвячена систематизації та аналізу предметів озброєння східнобалтійського походження, виявлених на території Південної Русі. Розглянуто їхню типологію, хронологію та значення для реконструкції міжрегіональних контактів у Східній Європі X—XIII ст.

Ключові слова: предмети озброєння, балтські та балто-фінські племена, міжрегіональна взаємодія, Східна Балтія, Південна Русь.

Вивчення міжрегіональних взаємин у Східній Європі доби Середньовіччя є одним із ключових напрямів сучасної археології, що дозволяє вийти за межі вузьких локальних реконструкцій і простежити динаміку культурних, політичних та економічних процесів у ширшому історичному контексті. Особливу увагу в цьому аспекті привертають відносини між населенням Південної Русі та Східної Балтії — регіонами, які впродовж Середньовіччя перебували в активній і багаторівневій взаємодії. Археологічні джерела свідчать про стійкий рух людей, речей, технологій та культурних моделей, що здійснювався в обох напрямках — як із півночі на південь, так і навпаки.

Серед категорій археологічних джерел, здатних кинути світло на ці процеси, особливе значення мають предмети озброєння — попри те,

що вони залишаються одними з найскладніших для територіальної чи етнокультурної атрибуції в межах середньовічної археології. Зазначений період характеризується широким розповсюдженням стандартизованих типів зброї, виготовлення та використання якої часто виходило за межі локальних традицій. Внаслідок цього більшість зразків функціонували в надрегіональному контексті, що суттєво ускладнює визначення їхнього конкретного походження. На відміну від прикрас, які часто зберігають виразні етнокультурні риси, предмети озброєння зрідка мають однозначні діагностичні характеристики. Попри складнощі пов'язані з атрибуцією таких знахідок, вони мають істотне значення для реконструкції контактів між Південною Руссю та Східною Балтією.

Метою статті є систематизація та аналіз відомих на сьогодні знахідок озброєння східнобалтійського походження, виявлених на території Південної Русі, з'ясування їхньої джерельної цінності для реконструкції міжрегіональних контактів у Східній Європі в добу Середньовіччя, а також визначення ролі цього матеріалу у формуванні військово-культурного ландшафту регіону.

Термін, що позначає географічні межі цього дослідження, безперечно має штучне походження. У сучасній українській археологічній науці поняття «Південна Русь» переважно використовується для позначення тих давньоруських земель, що нині перебувають у межах території України. Водночас у добу Середньовіччя така цілісна територіальна, культурна чи політична одиниця не існувала, адже простір Русі був динамічним, постійно змінювався і ніколи не мав усталених або чітко визначених кордонів. У фізико-географічному плані цей термін охоплює регіони південної частини лісової та лісостепової зон Східної

1. Стаття є частиною дослідницького проекту «Imported Goods of Eastern Baltic Types in the Southern Rus' in the 10th—13th Centuries», що став можливим завдяки підтримці Німецького археологічного інституту в рамках стипендіальної програми «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage».

© Д. ДЯЧЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Європи. Північна межа цієї території проходила по лівобережжю Прип'яті та середній течії Десни; східна — по верхів'ях Сейму та Сіверського Дінця; південна — по середній течії Дністра, Пороссю та середній течії Ворскли; західна — по верхів'ях Сяну (Моця 2007, с. 34—108).

Хронологічні межі також мають певною мірою умовний характер. Вони охоплюють період Х—ХІІІ ст., що загалом відповідає давньоруській добі на території сучасної України. Нижня межа пов'язана з формуванням і утвердженням Русі в Середньому Подніпров'ї, тоді як верхню окреслюють політичні та економічні катаклізми, спричинені монгольською навалою, яка докорінно змінила характер міжрегіональної взаємодії, зокрема зі Східною Балтією.

Критерії виділення предметів озброєння східнобалтійського походження ґрунтуються переважно на висновках провідних дослідників цього кола артефактів, зокрема Р. Волкайте-Кулікаускене, В. Казакавічюса, М. Атазіса, Я. Асаріса, А. Томсена, А. Яновського, М. Плавінського та В. Зоценка. Сформульовані ними підходи до атрибуції та локалізації базуються передусім на концентрації знахідок у регіонах, що в середньовіччі були заселені балтськими та балтофінськими племенами, а також на особливостях технології виготовлення, специфіці форм, конструктивних рис та декоративному оформленні виробів. Детальніше ці ознаки, а також відповідні наукові позиції буде розглянуто в розділах, присвячених окремим типам озброєння.

Історія вивчення знахідок східнобалтійської зброї на території України досі недостатньо висвітлена у вітчизняній археологічній літературі. Фактично єдиною спеціалізованою працею, що стосується цього кола старожитностей, залишається невеликий за обсягом підрозділ дисертації В. Зоценка (1984b, с. 33—38), присвяченої культурно-історичним і торговельно-економічним зв'язкам Києва з південно-східною Балтією. На думку дослідника, імпорту озброєння з цього регіону до Середнього Подніпров'я обмежувався переважно наконечниками піхов мечів, з-поміж яких він виокремив вісім артефактів. Його висновки в основному спиралися на праці П. Паульсена (Paulsen 1953) та Г. Корзухіної (1950). Деякі з цих знахідок враховано в межах даного дослідження; інші, з огляду на сучасні підходи до атрибуції, слід, радше пов'язувати з місцевим, давньоруським виробництвом (Каинов, Макушников 2022). У подальших роботах В. Зоценка зосереджувався на проблематиці експорту давньоруської зброї до східнобалтійського регіону, взаємозв'язках зброярських традицій, а також аналізі окремих категорій озброєння, зокрема значну увагу він приділяв бутеролям (Зоценко 1983; 1984a; 1999; 2004; Зоценко, Звіздецький 2006).

Слід також згадати дисертаційне дослідження М. Козака (2023), присвячене озброєнню військ галицьких і волинських земель у ХІІ—ХІV ст. У цій праці автор побіжно порушує питання вио-

кремлення зразків озброєння східнобалтійського походження, особливостей торгівлі зброєю, а також можливих шляхів її надходження до регіону.

У більшості ж праць предмети цього кола слугували частиною джерельної бази для вивчення озброєння окремих регіонів Давньої Русі. У цьому контексті слід згадати роботи Г. Корзухіної (Корзухіна 1950), А. Кирпичникова (1966a; 1966b), С. Терського (2006b; 2012; 2013; Терський, Савицький 2013), І. Возного (2019), С. Пивоварова та В. Калініченка (2014), Р. Лівоха (Liwoch 2005; 2008), П. Сікори (Sikora 2001; 2003).

Отже, незважаючи на наявність окремих праць, питання системного вивчення східнобалтійської зброї на теренах Південної Русі досі залишаються фрагментарно опрацьованими, що й зумовлює *актуальність* цього дослідження.

Клинка зброя. Клинка зброя посідає провідне місце у вивченні військової культури Середньовічної Русі як знаряддя бою, а також як маркер соціального престижу. У межах цього розділу розглядаються мечі, деталі їхніх руків'їв та навершя піхов — вироби, що за конструктивними, типологічними та орнаментальними ознаками можуть бути пов'язані зі східнобалтійським культурним середовищем. Варто зазначити, що під виробництвом мечів у цьому контексті слід розуміти виготовлення складових частин руків'я, а також хрестовин та їхній монтаж на клинку, переважно західноєвропейського походження, хоча частина лез, імовірно, була виготовлена місцево.

*Меч з могильника Острів*². У похованні 26³, дослідженому у 2018 р. в північно-східній частині могильника Острів у Пороссі, було виявлено навершя меча⁴. Артефакт знахо-

2. Пам'ятка репрезентує поліетнічну спільноту, чільне місце в якій посідали мігранти зі східнобалтійського регіону, зокрема представники середньовічних західнобалтських племен: ятвягів, прусів, скальвів, земгалів та куршів. Поява цього населення в Середньому Пороссі пов'язується з державницькою діяльністю великих київських князів Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича, спрямованою на оборонне будівництво та господарське освоєння земель на південь і захід від Києва в першій половині ХІ ст. (Shiroukhov et al. 2022).

3. Захоронення належало чоловікові віком 20—25 р. Ізотопний аналіз свідчить про можливу належність похованого до першої хвилі балтських переселенців. Крім того, особливості поховального обряду мають паралелі з традиціями середньовічних земгалів.

4. Окрім згаданого навершя, у складі поховального інвентарю зафіксовано низку інших предметів. На правому плечі небижчика виявлено залізну сокиру з опущеним лезом, двома боковими щекавицями та подовженим вирізним обухом, покладену лезом назовні, руків'ям донизу. У ділянці грудної клітки — два бронзові одновиткові кільця з незамкнутими кінцями. У зоні правої гомілки та під правим коліном зафіксовано фрагменти односкладних вудил без перегину. Крім того, у кротовині під похованням знайдено уламок ножа, а в нашаруванні над похованням — фрагментовану бронзову пряжку з прямокутною рамкою.

Рис. 1. Поховання 26 (2018 р.) з могильника Острів. Фото І. Зоценка

Fig. 1. Burial 26 (2018) from the Ostriv graveyard. Photo by I. Zotsenko

дився біля лівої стегнової кістки небіжчика, рештки якого лежали у випростаному положенні на глибині 0,35 м від сучасної денної поверхні (рис. 1). Навершя виготовлене із заліза, частково порожнє, виконане у формі трьох виступів: масивного опуклого центрального та двох менш виражених бічних, що зужуються до країв (рис. 2). Розміри — $8 \times 4,2 \times 3,2$ см; отвір для фіксації черенка мав параметри $1,3 \times 0,3$ см (Баранов, Івакін 2020, с. 305).

Точних паралелей до цієї знахідки наразі не виявлено. За морфологічними ознаками навершя близьке до екземпляра, зафіксованого у кремаційному чоловічому похованні 111 куронізованого земгальського могильника Павірвіте-Гудай, яке датується кінцем Х ст. і було класифіковане дослідниками як тип Y (Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 64, pav. 30). Стилістично навершя також демонструє подібність до латвійських мечів періоду хрестових походів (друга половина XI—XIII ст.), зокрема до головок типу Z, а також окремих варіацій типу T (Tomsons 2012, lpp. 102, att. 36: 15; lpp. 127, att. 54).

Утім, найтіснішу типологічну спорідненість це навершя виявляє з типом S за класифікацією Я. Петерсена, хоча й відрізняється технологією виготовлення. Подібні вироби були широко розповсюджені на теренах Середньовічної Європи, однак їх найбільша концентрація спостерігається у Скандинавії, а також у Східній та Центральній Європі. Натомість у Східнобалтійському регіоні й Західній Європі такі знахідки трапляються значно рідше. На сьогодні відомо не менше ніж 87 навершя, з яких 16 походять із територій, заселених балтськими та балтофінськими племенами. Їх датують X — першою половиною XI ст. (Petersen 1919, s. 79—82;

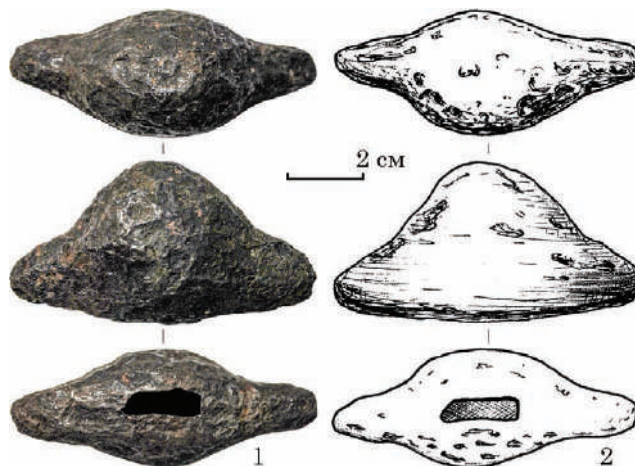

Рис. 2. Навершя меча з поховання 26 (2018 р.) могильника Острів (за Баранов, Івакін 2020)

Fig. 2. Sword pommel from burial 26 (2018) of the Ostriv graveyard (after Baranov, Ivakin 2020)

Кирпичников 1966а, с. 27—28; Müller-Wille 1973, s. 79—85; Kazakevicius 1996а, p. 42—44; Андрощук 2013, с. 70).

З огляду на культурно-історичний контекст пам'ятки й типологічні аналогії, виріб можна інтерпретувати як місцеву, балтську модифікацію, що виникла під впливом класичних наверш типів S. Крім того, наявність у похованні 26 таких предметів, як фрагмент меча, сокира та кінське спорядження, дозволяє припускати, що йдеться про індивіда, який займав високе соціальне становище в межах спільноти, репрезентованої могильником Острів (Баранов, Івакін 2020, с. 314).

Згідно з радіовуглецевим датуванням (рис. 3), це поховання датується 1035—1207 рр. (з імовірністю 95,4 %) або 1045—1165 рр. (з імовірністю 68,3 %). Враховуючи особливості

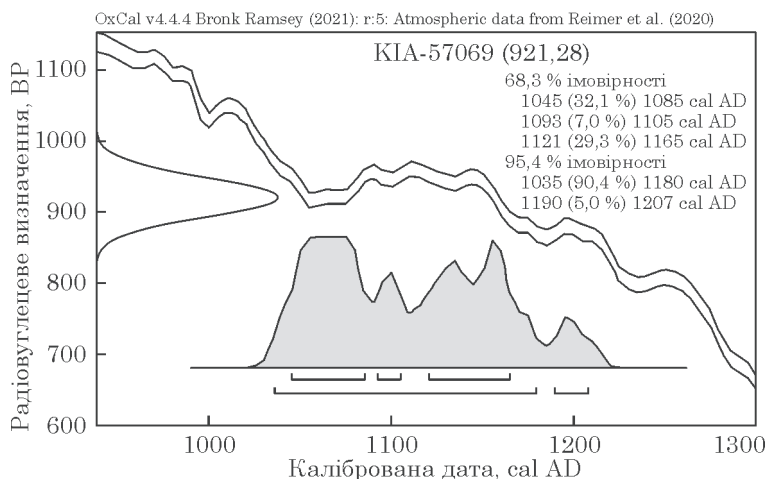

Рис. 3. AMS 14C датування поховання 26 (2018 р.) могильника Острів (за Р. Широуховим)

Fig. 3. AMS 14C dating of burial 26 (2018) of the Ostriv graveyard (after R. Shiroukhov)

поховального обряду та склад інвентарю, цей комплекс може бути датований першою половиною — серединою XI ст.

Мечі типу Т1 (куршський) належать до найпоширеніших у Східнобалтійському регіоні. Нині відомо понад 120 мечів цього типу, з яких близько 100 походять із території Литви, Латвії та Естонії. Щонайменше 54 з них виявлено в ареалі середньовічних куршів, що й дало назву типу. Ще 14 таких мечів виявлено на пруських пам'ятках Самбійського півострова. Для них характерні двокомпонентні навершя з тричленими, п'яти- або семискладовими головками, а також вузькі бронзові хрестовини, що можуть бути як прямими, так і ледь вигнутими донизу. Довжина зразків коливається в межах 96—99,5 см, а їхні двосічні клинки завширшки 4—5,7 см є вузькими за «класичні» аналоги. Вони відзначаються меншою масою та наявністю вузьких долів. Оздоблення хрестовин і навершя вирізняється характерною орнаментациєю — косими хрестами в колах, рослинними плетивами, мотивами у вигляді вісімки, вічок і ромбів. Час їхнього побутування визначається в межах XI—XIII ст. (Кирпичников 1966а, с. 53; Kazakevičius 1996а, р. 53—58; 1997, р. 117—118; Tomsons 2008; 2012, lpp. 131—143; Širouchov 2012, р. 68—70).

До останнього часу на території Давньої Русі було відомо загалом 14 екземплярів подібної клинкової зброї (Плавінські 2009, с. 21). Нині вдалося розширити це коло, зібравши дані про два комплектні мечі типу Т1 (куршський) та шість фрагментів, що належать до окремих елементів їх конструкції й походять виключно з південноруських земель.

Перший меч цього типу було знайдено в XIX ст. на Полтавщині за невідомих обставин (рис. 4: 1). Загальна довжина виробу — 98 см, з яких 84 припадало на клинок західноєвропей-

ського походження⁵, максимальна ширина — 4,5 см. Навершя (5,3 × 3,4 см) складалося з двох бронзових частин: п'ятискладової неорнаментованої головки та основи з орнаментом у вигляді кіл (Кирпичников, 1966а, с. 53, табл. XXII: 1).

Ще один меч був опублікований В. Сарновською. За її даними, предмет зберігався у колекції Музею Красінських у Варшаві до 1939 р. та походив із села Вербишна (Wierzbyszna). Імовірно, його місце знахідки пов'язане з городищем XII—XIII ст. в урочищі Блазково, поблизу села Привороття Друге на Хмельниччині (Маярчак 2012, с. 183). Під час Другої світової війни меч було втрачено, і від нього залишилися лише фотографія та опис, задокументовані в матеріалах дослідниці (рис. 4: 2). Відомо,

що він частково зберігся на 42 см, з яких 28 см припадало на двосічний клинок із максимальним розширенням 4,5 см. Написи чи клейма на поверхні не зафіксовано. Бронзове навершя (5,5 × 2 × 3,2 см) складалося з двох частин. Верхня була поділена на сім секцій, з яких центральна значно більша за бічні, що поступово зменшувалися до країв. Основа навершя орнаментована рядами нерегулярних кіл, обмежених гравірованими лініями. Перехрестя (10 × 1,5 см) також було бронзовим, злегка вигнутим донизу й прикрашеним орнаментом у вигляді кіл із точками посередині (Sarnowska 1955, р. 316—319, гус. 37—38).

Ще один екземпляр виявлено в культурному шарі городища у Крилосі (давній Галич) під час досліджень Я. Пастернака у 1930 р. (рис. 4: 6). Збереглося двочастинне навершя з фрагментом залізного черена (2,1 × 0,4 см). Голівка (4,3 × 1 × 1,6 см) має сім ледь помітних виступів і слабо виражений орнамент у вигляді кіл. По боках розташовані два виступи для кріплення з частково пустотілою основою (4,9 × 1,25 × 1,4 см). Датується XII — першою половиною XIII ст. Імовірно, в цьому випадку ми маємо справу з місцевим варіантом (дериватом) класичного типу Т1 (куршського) або ж із результатом не надто якісного виробничого процесу (Власова 1962, с. 246—247, рис. 1: 3; Liwoch 2008, s. 53; Терський 2013, с. 9).

Імовірно, основа руків'я меча цього типу, розмірами 5,6 × 1,3 × 0,9 см, походить із ґрунтового могильника XI—XIII ст. на лівому березі р. Се-

5. З обох боків леза наявний напис INICINI. Дослідники висловлювали різні припущення щодо трактування напису, зокрема: «Ісус Назарянин, Ісус Христос, Ісус Назарянин, Ісус» чи «В ім'я Ісуса Христа, в ім'я Ісуса», або ж «В ім'я Ісуса Христа, на наших ворогів».

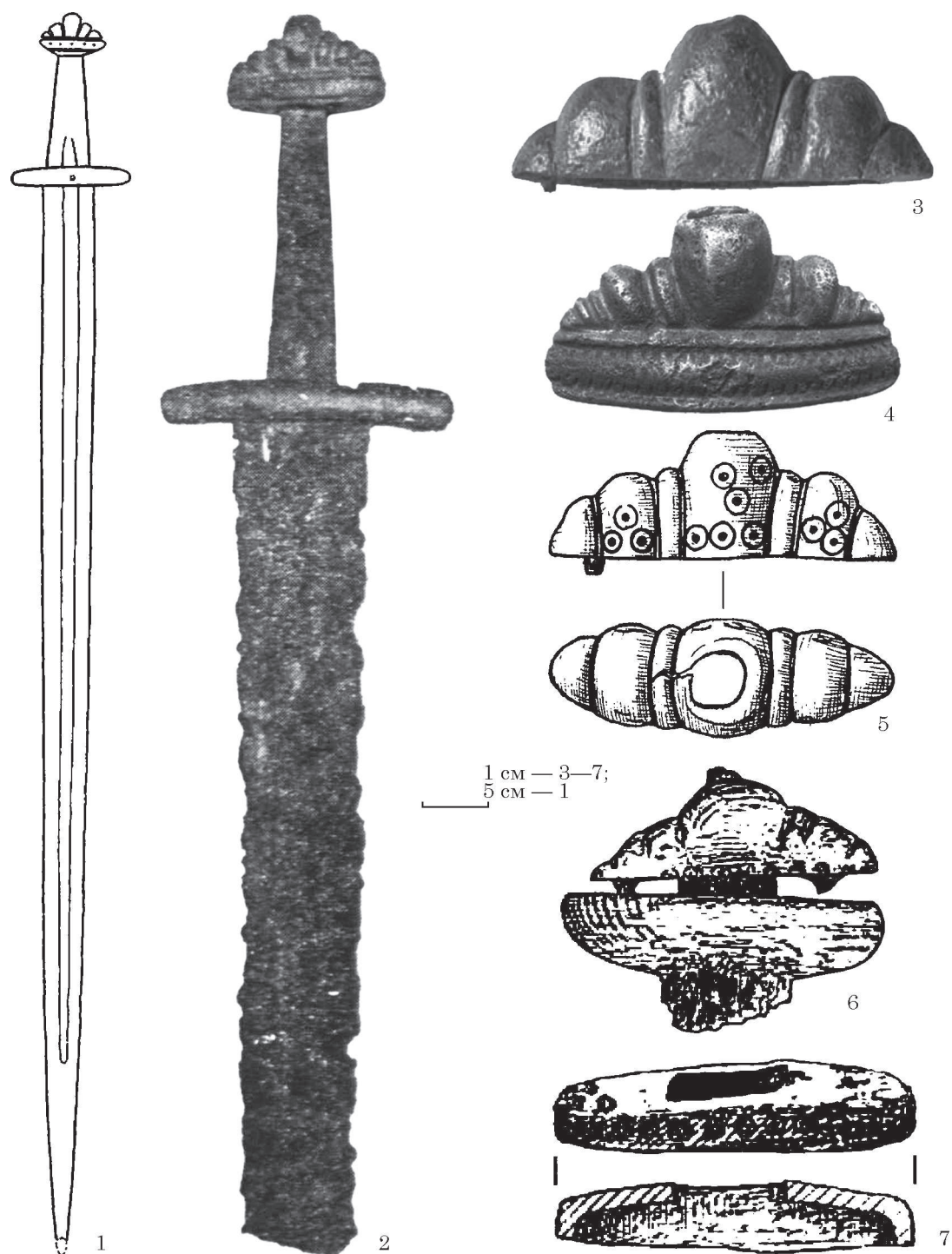

Рис. 4. Мечі типу Т1 (куршський) з території Південної Русі: 1 — Полтавщина; 2 — Вербичня; 3, 4 — Городище; 5 — Чорнівське городище; 6 — Крилос; 7 — Зеленче (за: 1 — Кирпичников 1966а; 2 — Sarnowska 1955; 3, 4 — Кирпичников 2020; 5 — Пивоваров, Калініченко 2014; 6, 7 — Власова 1962)

Fig. 4. Swords of Type T1 (Curonian) from Southern Rus': 1 — Poltava region; 2 — Verbichne; 3, 4 — Horodyshche; 5 — Chornivka hillfort; 6 — Krylos; 7 — Zelenche (after: 1 — Kirpichnikov 1966a; 2 — Sarnowska 1955; 3, 4 — Kirpichnikov 2020; 5 — Pyvovarov, Kalinichenko 2014; 6, 7 — Vlasova 1962)

рет ус. Зеленча поблизу Теробовлі. У ХІХ ст. знахідку виявив місцевий археолог-аматор А. Крушинський (Власова 1962, с. 246—247, рис. 1: 2; Liwoch 2008, s. 53). Виріб має прямокутний отвір для черена клинка, а його поверхня оздоблена орнаментом у вигляді кіл (рис. 4: 7). Розміри складають 5,2 × 2 см.

Два порожнистих бронзових навершя цього типу походять із шару розгрому Городища (ймовірно, Ізяславля) поблизу м. Шепетівка на Хмельниччині. Одне з них — п'ятичастинне, добре збережене (5,4 × 3,2 см), його основа оздоблена орнаментом із кіл та косих насічок (рис. 4: 4). Від іншого збереглася лише семичас-

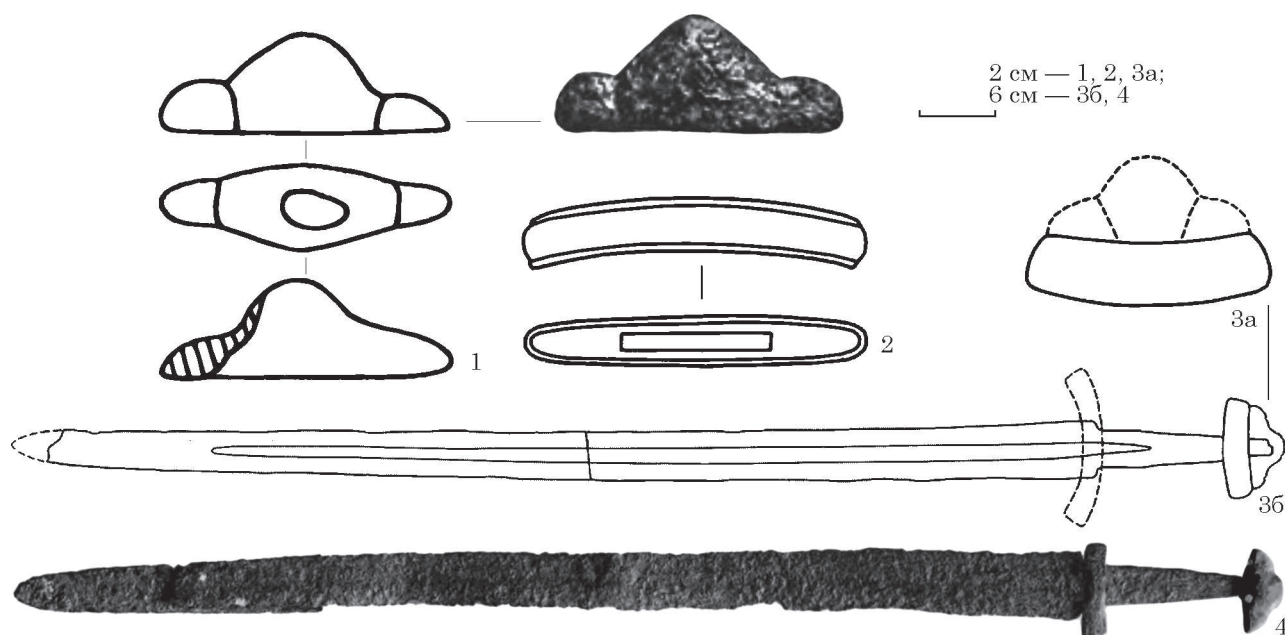

Рис. 5. Мечі типів Z і T1 (куршський) з території Південної Русі: 1 — Київщина; 2, 3 — Городище; 4 — Стайки (за: 1 — Ханенко 1899; Приходнюк 2005; 2, 3 — Кирпичников 2020; 4 — Ханенко 1902)

Fig. 5. Swords of types Z and T1 (Curonian) from Southern Rus': 1 — Kyiv region; 2, 3 — Horodyshe; 4 — Stayky (after: 1 — Khanenko 1899; Prykhodnyuk 2005; 2, 3 — Kirpichnikov 2020; 4 — Khanenko 1902)

тинна неорнаментована голівка (6,4 × 3 см) з одним ледь помітним виступом для кріплення (рис. 4: 3). Ймовірно, до одного з цих мечів належало також пустотіле бронзове перехрестя, злегка вигнуте донизу, розмірами 8,7 × 1,3 см (рис. 5: 2). Випадіння цих предметів у культурний шар у середині XIII ст. не викликає сумнівів, а загалом вони датуються другою половиною XII — серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67).

Останній відомий екземпляр — фрагментоване бронзове навершя, знайдене в оборонному зрубі Чорнівського городища на Буковині. Його довжина становить 5,3 см, максимальна ширина — 2 см. Голівка складається із семи частин, по її центру є круглий отвір (Ø — 7 мм) для кріплення руків'я меча. На нижній площині, з правого боку, зберігся виступ, що забезпечував міцніше з'єднання з основою навершя. Поверхня прикрашена циркульним орнаментом (рис. 4: 5). Артефакт датовано першою половиною XIII ст. (Пивоваров, Калініченко 2014).

Мечі типу Z, що були поширені в Європі за епохи вікінгів і виготовлялися у кількох локальних центрах, стали основою для подальшого розвитку аналогічних зразків у Східнобалтійському регіоні, де цей тип, зокрема, зафіксований у найбільшій кількості. Литовські та латвійські дослідники вважають, що мечі типу Z, датовані періодом хрестових походів, є продуктом місцевого виробництва. Незважаючи на спільну типологічну назву, ці мечі вирізняються характерними конструктивними й орнаментальними особливостями, що відрізняють їх від раніших загальноєвропейських

зразків. Типовою ознакою цих мечів є руків'я з порожнистими двокомпонентними навершнями у формі тричастинної головки з увігнутою основою, причому центральний виступ зазвичай масивніший за бічні. Хрестовини, як правило, злегка вигнуті в бік клинка. Останні бувають як одно-, так і двосічні; їх довжина становить 77,6—95 см, ширина — 2,8—5,5 см, а товщина обуха — до 0,8 см. У низці випадків зафіксовано срібне покриття на поверхнях хрестовин і наверш (Кирпичников 1966а, с. 53—54; Kazakevičius 1996а, р. 74—78; Плавінські 2009, с. 21; Liwoch 2008, s. 46; Tomsons 2012, lpp. 100—107; Андрощук 2013, с. 78—80).

Цей тип мечів не є численним на території Південної Русі — відомо лише три достовірні знахідки подібних артефактів. Перший був виявлений у XIX ст. поблизу села Стайки на Київщині та зберігався в колекції Ханенків (1902, табл. I: 1-а). Його загальна довжина становила 77,5 см, з яких 63,5 см припадало на двосічний клинок західноєвропейського походження⁶ з максимальною шириною леза 4,8 см. Руків'я оснащено бронзовим навершям, що складалося з двох частин: головки з трьома виступами, середній з яких був найвищим, і трох вигнутих догори основи (рис. 5: 4). Хрестовина до нашого часу не збереглася. Датування цього меча можливе лише в загальних межах існування відповідного типу — друга половина XI—XIII ст. (Кирпичников 1966а, с. 54).

6. На одному боці клинка було нанесено напис «Etclm me fecit», а на звороті — «[I]n nomine domini» — «Етклін мене зробив, в ім'я Господа».

Ще один меч було виявлено в культурному шарі Городища поблизу Шепетівки на Хмельниччині. Загальна довжина артефакту становила 110 см, з яких 94 см припадало на двосічний клинок із максимальним розширенням 5 см. Кінцівка артефакту пошкоджена. Написи чи клейма на поверхні леза відсутні. Руків'я завершувалося бронзовим двоскладовим навершям розміром $8,5 \times 1,7$ см, що складалося з трискладної головки та основи із загнутими догори краями (рис. 5: 3). Хрестовина не збереглась, однак, була подібною до зразка, зафіксованого на одному з мечів типу Т1 (куршський), знайденому на цій же пам'ятці (рис. 5: 2). Меч датується XII — першою половиною XIII ст., а його археологізація пов'язана із серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 64—65, рис. 6: 1).

Ще один фрагмент меча цього типу походить із невстановленого місця⁷ в Середньому Подніпров'ї та знаходився у колекції Ханенків (рис. 5: 1). До нашого часу збереглася залізна порожниста трискладова головка навершя розміром $7 \times 2 \times 2,5$ см. У його центральній частині помітний нерівний отвір, через який виріб кріпився до стрижня руків'я (Приходнюк 2005, с. 26, рис. 27: 1а).

Однолезові мечі. Інший тип клинкової зброї було виявлено у похованні 69 (2020 р.), розташованому в центральній частині могильника Острів у Пороссі. Воно належало чоловікові віком 30—40 р., випростаний кістяк якого зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної денної поверхні. Головою небіжчик був орієнтований на північний захід (рис. 6). На жаль, контури запуску ями та залишки поховальної споруди простежити не вдалося. Вздовж лівого боку небіжчика розташовувався сильно пошкоджений оранкою клинок. Довжина леза становила 55—60 см, ширина — 2,5 см, а черенок мав довжину 8—10 см (рис. 7: 1, 2). Останній завершувався невеликим тильником, що слугував для фіксації дерев'яного руків'я (рис. 7: 4—5). Частково збереглися залишки дерев'яних піхов, а також намистина-заклепка (рис. 7: 3), пов'язана з кріпленням ремінця. Супровідний інвентар також представлений бронзовою підковоподібною фібулою з циліндричними закін-

Рис. 6. Поховання 69 (2020 р.) могильника Острів. Фото В. Гнери
Fig. 6. Burial 69 (2020) of the Ostriv graveyard. Photo by V. Hnera

ченнями та фрагментованим залізним вістрям списа, ймовірно, з ланцетоподібним лезом. Поховальний комплекс датовано першою половиною XI ст.

Попри незадовільний стан збереження, артефакт дає підстави для його типологічної та хронологічної інтерпретації. За морфологічними характеристиками цей зразок можна віднести до однолезових мечів із дерев'яними руків'ями без перехрест'я або ж довгих вузьких бойових ножів, які широко використовувалися балтськими племенами принаймні з третьої чверті I тис. н. е. (Kazakevičius 1981; Jēruma 2011, lpp. 140—141; Atgāzis 2019, lpp. 69—80).

Литовським дослідникам відомо понад 100 подібних однолезових мечів, виявлених у межах 31 археологічного пункту. Основний ареал їхнього поширення охоплює західні та південно-західні регіони Литви — землі куршів і скальвів, але серед інших племінних груп такі знахідки фіксуються лише поодинокі (Kazakevičius 1981, р. 51—52, pav. 12). Найбільше зразків виявлено в поховальних комплексах VIII—IX ст., тоді як упродовж X — початку XI ст. їхня кількість помітно скорочується. Імовірно, це зумовлено поступовим витісненням цього типу мечів більш досконалою клинковою зброєю, передусім мечами з хрестовинами та складними руків'ями, перші зразки яких фіксуються в регіоні вже наприкінці IX ст. (Volkaitė-Kulikauskienė 1964, р. 205; Kazakevičius 1981, р. 47—49). Попри загальну тенденцію до зменшення кількості знахідок, однолезові мечі залишаються у вжитку й у пізніший час. Зокрема, у XI—XII ст. цей тип

7. Раніше помилково вважалося, що дане навершя, а також один із наконечників піхов меча, походять із Пастирського городища. Однак у першій публікації, де було представлено ці матеріали, точні відомості про місце їхнього виявлення відсутні (Ханенко 1899, с. 17, табл. II: 58).

зброї був поширений серед жемайтів, земгалів, латгалів, лівів та суомі (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 37—39; Vaskevičiūtė 2004, p. 48—51; Zariņa 2006, lpp. 179).

Чоловічі поховання, котрі супроводжуються однолезовими мечами з дерев'яними руків'ями без перехрестя зазвичай вирізняються багатшим інвентарем порівняно з іншими. У них фіксується сталий комплект озброєння, часто присутні елементи спорядження вершника та коня, а іноді — й рештки самих тварин. Такі комплекси характеризуються більшою кількістю срібних прикрас, що свідчить про вищий соціальний статус похованих осіб. Попри тісний зв'язок із вершницьким контекстом, наявність подібної зброї у похованнях без кінського супроводу свідчить про її використання і піхотою. Різноманітність довжин однолезових мечів, а також незначна різниця між зразками з вершницьких і піхотинських поховань вказують на їхню допоміжну функцію в комплексі озброєння

воїнів. Ймовірно, їх застосовували у випадках втрати основної зброї — списа, який найчастіше зустрічається у складі супровідного інвентаря (Kazakevičius 1981, p. 47—48, 54—55).

Таким чином, знахідку з поховання 69 можна впевнено інтерпретувати як зразок пізньої фази побутування балтських однолезових мечів із дерев'яними руків'ями без перехрестя. Його поява в контексті могильника Острів не лише засвідчує поширення цього типу озброєння за межами традиційного ареалу, а й свідчить про присутність представників військової еліти серед балтського населення, що мігрувало на південні рубежі Київської землі.

Навершя піхов мечів. Наконечник із Підгірців виявлено під час розкопок Т. Нечуй-Земельського 1882 р. «великої парної могили № 1» у Пліснеску на Львівщині (рис. 8). Він належав до піхов меча типу V за класифікацією Я. Петерсена. Руків'я та перехрестя цього клинка були інкрустовані міддю, сріблом і золотом, причому технологічний характер типологічно відповідає декоративним схемам стилів, поширених у Північній Європі в X — на початку XI ст. (Зоценко 2004, с. 93—94; Liwoch 2008, s. 53—54).

Бутероль відлита з бронзи, має видовжену листоподібну форму з яскраво вираженим центральним виступом у вигляді літери W. Бічні сторони верхньої рамки окреслені трьома рядами рельєфних валиків. Вдоль бокових граней штампування нанесено два ряди дзеркально розташованих трикутників. Нижня частина наконечника прикрашена слабо вираженим рельєфним трилистником, центральний виступ якого має криноподібну форму, що переходить у виразне вертикальне ребро. На підшві розміщено округлий захисний виступ (рис. 9). Загальні розміри — $8,3 \times 4,1 \times 2$ см. Комплекс датовано кінцем X — початком XI ст. (Liwoch 2005, s. 53—54, рис. 16).

Аналогії до розглянутого екземпляра є відносно нечисельними. Один із подібних наконечників було виявлено у фрагментованому стані в культурному шарі XII—XIII ст. на могильнику у Дзекановичах, поблизу Острува Ледницького у Великопольщі (Janowski 2006, s. 30, рис. 6: 2). Ідентичний за формою виріб зафіксовано в шарі зламу X—XI ст. в східній частині заплавної селища в Гньоздові (Каинов 2009, с. 101—103, ф. 7: 1, рис. 11: 1). Ще два екземпляри походять зі скальвського могильника Лінкунен у пониззі Ні-

Рис. 7. Рештки однолезового меча з дерев'яним руків'ям без перехрестя з поховання 69 (2020 р.) могильника Острів

Fig. 7. Remains of a single-edged sword with wooden grip without crossguard from Burial 69 (2020), Ostriv graveyard

ману: один — з поховання 8/1929, датованого початком XI ст., інший — із могили 43С/1929, що припадає на рубіж X—XI ст. (Goßler, Jahn 2019, s. 213, taf. 26: 3, 36: 2). Крім того, близький за морфологією зразок зі ще більш схематизованим трилисником було випадково знайдено біля фортеці поблизу села Миладиновці в Тирговиштській обл. Болгарії (Kamburov 2021, p. 103, fig. 14: d).

Дослідження бутеролей цієї групи мають розвинену традицію, яка була детально проаналізована польськими дослідниками (Janowski 2011; Liwoch 2005, s. 54; 2018, s. 78—79). Наразі в науковій літературі відсутнє однозначне бачення щодо походження таких наконечників, проте більшість дослідників зараховує їх до балтського, а точніше — пруського кола старожитностей, вірогідно як до ранніх форм наконечників типу IIIc за В. Казакевичюсом. Основний ареал цих знахідок охоплює Самбійський півострів, а також західні регіони Литви й Латвії, де зафіксовано щонайменше 17 подібних предметів, датованих кінцем X—XI ст. (Kazakevičius 1998, p. 300—303, pav. 27). Як імпорти поодинокі знахідки трапляються також у Польщі, РФ та Фінляндії (Janowski 2012, s. 14—17, рис. 4: 2; Каинов 2009, с. 101—103, ф. 7: 2—3, рис. 11: 2—3; Nallinmaa-Luoto et al. 1978, p. 130, taul. XXIV: 14).

Tun IV за В. Казакевичюсом представлений на території України двома екземплярами. Перший з них було знайдено за випадкових обставин в околицях Києва. Він відлитий з бронзи і має три виразні верхні виступи: центральний виконаний у формі пальмети з опущеними бічними гілками, а нижчі за нього флангові виступи мають пряму, злегка нахилену до середини форму. Максимальні розміри предмета становлять 4,5 × 3,8 см. Основний декоративний мотив — дзеркально розташовані силуети птахів (ймовірно, павичів), вписані в маловиразний медальйон, окреслений лінією (рис. 10: 1). Зображення має схематичний характер, передаючи лише контури фігур, проте крила, дзьоби

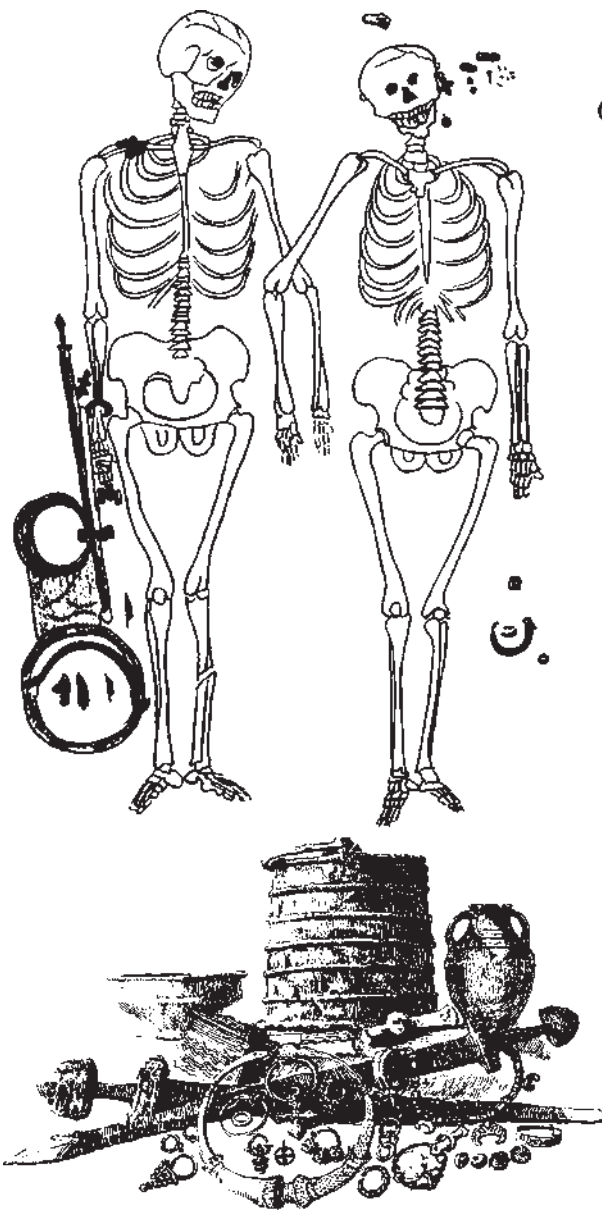

Рис. 8. «Велика парна могила № 1» з Підгірців (за: Liwoch 2018)

Fig. 8. «Large Paired Grave No. 1» (1882) from Pidhirtsi (after: Liwoch 2018)

Рис. 9. Наконечник піхов меча типу IIIc за В. Казакевичюсом з «великої парної могили № 1» 1882 р. з Підгірців (за: Liwoch 2005)

Fig. 9. Scabbard chape of Type IIIc after V. Kazakevičius from «Large Paired Grave No. 1» (1882) in Pidhirtsi (after: Liwoch 2005)

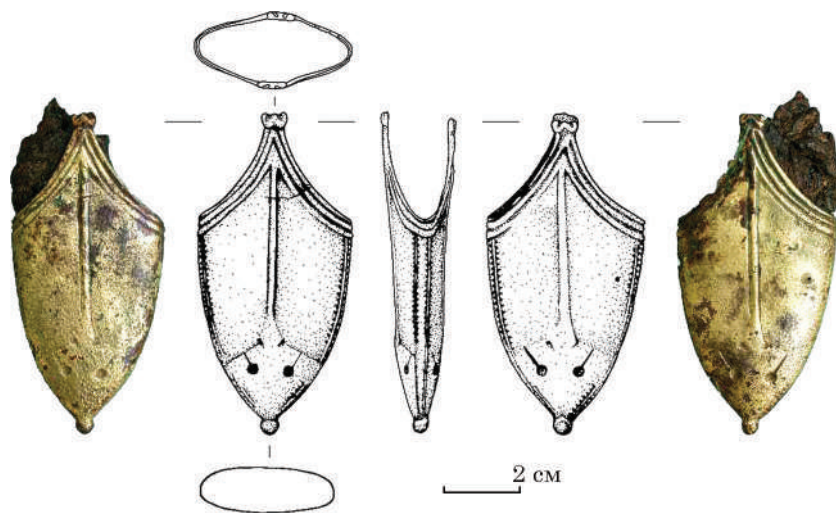

Рис. 10. Наконечники піхов мечів типу IV за В. Казакевичюсом: 1 — Київщина; 2 — Звенигород (за: 1 — Зоценко 1984b; 2 — Пастернак 1932; Фіголь 1997; Терський 2013)

Fig. 10. Scabbard chapes of Type IV after V. Kazakevičius: 1 — Kyiv region; 2 — Zvenyhorod (after: 1 — Zotsenko 1984b; 2 — Pasternak 1932; Fihol 1997; Terskyi 2013)

та лапи птахів залишаються добре помітними (Зоценко 1984b, с. 35—36, 402, табл. VIII: 2).

Враховуючи цю знахідку, наразі відомо 34 наконечники з мотивом птахів у медальйоні. З них 18 виявлено на території Литви та Латвії — переважно в ареалі середньовічних куршів (Asaris 1994, lpp. 22—23; Kazakevičius 1998, p. 304—306). На Самбійському півострові зафіксовано вісім наконечників цього типу з пам'яток прусів (Širouchov 2012, p. 71), один з яких — виявлений на могильнику Доллякайм / Коврово (Mühlen 1975, s. 175, taf. 14: 8) — є прямою аналогією до київського зразка. Чотири екземпляри походять зі Швеції: два — з Готланда, один — Еланда, ще один — невстановленого місця на материковій частині країни (Paulsen 1953, s. 100; Thunmark-Nylén 1998, taf. 232: 3; Kazakevičius 1998, p. 306, pav. 34). Один знайдений на острові Сааремаа в Естонії (Nerman 1929, s. 98, fig. 94). У Польщі відомий єдиний екземпляр з Іданська (Nadolski 1954, s. 111, гус. 5), а в Білорусі — з Друцька (Плавинский 2010, с. 506—507, рис. 1: 5).

Усі артефакти з достовірним археологічним контекстом датуються XI — початком XII ст. (Janowski 2012, с. 15—16). Р. Широхов і В. Кулаков виокремлювали два, а Й. Асаріс — три варіанти наконечників цього типу. До більш ранніх належали екземпляри з реалістичними зображеннями птахів і рослинним орнаментом, які становлять тип IVa й асоціюються з так званим східним стилем. Пізніші варіанти, віднесені до типу IVb, вирізняються умовним і примітивним виконанням зображень, а найпізніші — тип IVc — характеризуються схематизованими зображеннями та видовженими бічними штангами (Asaris 1994, lpp. 22—23; Širouchov 2012, p. 71—72; Кулаков, Меркулов, Семенов 2018, с. 68—70). Враховуючи це, «київський» артефакт слід віднести до другого варіанту наконечників IV типу, який репрезентує пізню стадію їх еволюції та датується другою половиною — кінцем XI ст.

Другий наконечник було знайдено на території давнього Звенигорода за невідомих обставин у 1920-х рр. Виріб відлитий з мідного сплаву та має три виступи, з яких центральний — вищий за бічні й оформлений у вигляді пальмети. Завершення одного з центральних виступів не збереглося. На основі бокових штанг розміщено по два круглі отвори для кріплення.

У нижній частині наконечника наявний слабо виражений гудзик (рис. 10: 2). Обидві площини прикрашено орнаментом зі стилізованого листя та пташиних силуетів із людськими головами, виконаним у техніці рельєфного лиття та гравіювання⁸. Розміри складають 7,5 × 4 × 1,7 см (Пастернак 1932, с. 65; Liwoch 2008, s. 54; Терський 2013, с. 10).

Подібний наконечник було виявлено в чоловічому похованні кургану 13 першої групи могильника Крімулдас-Ліепенес, що належав гауйським лівам і датується кінцем XI — початком XII ст. (Tonisson 1966, lk. 96, joon. 7). Як випадкові знахідки аналогії відомі також з Вірцавас-Мазрокі та околиць Брянська (Tomsons 2012, lpp. 207, att. 116: 2—3). Ще один фрагмент подібного наконечника походить зі Старої Рязані. Артефакт виявлено у ямі, пов'язаний із садибою, на території якої зафіксовано сліди бронзолivarного виробництва XII—XIII ст. Знахідка є ливарним браком — невдалою спробою місцевого майстра виготовити екземпляр за зразком імпоротної речі (Чернецов 2016, с. 57—61, рис. 1: 1).

Щодо художнього сюжету цих предметів висловлювалися кілька припущень. Зокрема зазначалось, що на наконечниках зображено фігури, які рухаються вниз головою до основи хреста — так звані ангели у стрімкому падінні. Іконографічно це, ймовірно, варіація сцени Поклоніння Хресту. Подібні образи трапляються у візантійсько-слов'янській традиції, зокрема в композиціях «Розп'яття» й «Успіння» (Чернецов 2016, с. 58). Також висловлювалися припущення, що цей мотив пов'язаний з образом птахів із людськими головами — відгомонам синкретизму язичницьких уявлень і християнства, що, ймовірно, потрапив до східноєвропейської традиції під впливом візантійського мистецтва. Йдеться, зокрема, про міфічних птахів Сірін і Алконоста, а також так званих «стерв'ятниця» — істот із жіночими головами, які за повір'ями здатні вбивати одним лише поглядом. Водночас у зображенні можна вбачати й риси сфінкса — поширеного мотиву в романському мистецтві, де він постає з крилами, пазурами та головою бородатого чоловіка

8. Класифікація подібних наконечників потребує подальшого детального вивчення. У межах цієї роботи умовно виокремлюється варіант IVd, до якого віднесено бутеролі зі схожим сюжетним оформленням.

Рис. 11. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакевичюсом (варіант Va₁): 1 — Київське Подніпров'я; 2 — Княжа Гора; 3 — Волинська обл. (за: 1 — Ханенко 1902; Зоценко 1984b; 2 — Зоценко 1984b; 3 — Терський 2013)

Fig. 11. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va₁) after V. Kazakevičius: 1 — Kyiv Dnieper region; 2 — Knyazha Hora; 3 — Volyn region (after: 1 — Khanenko 1902; Zotsenko 1984b; 2 — Zotsenko 1984b; 3 — Terskyi 2013)

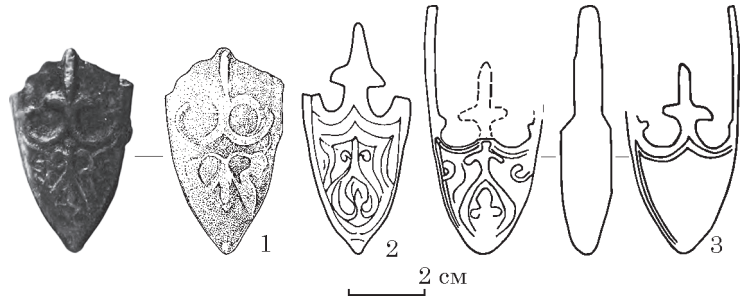
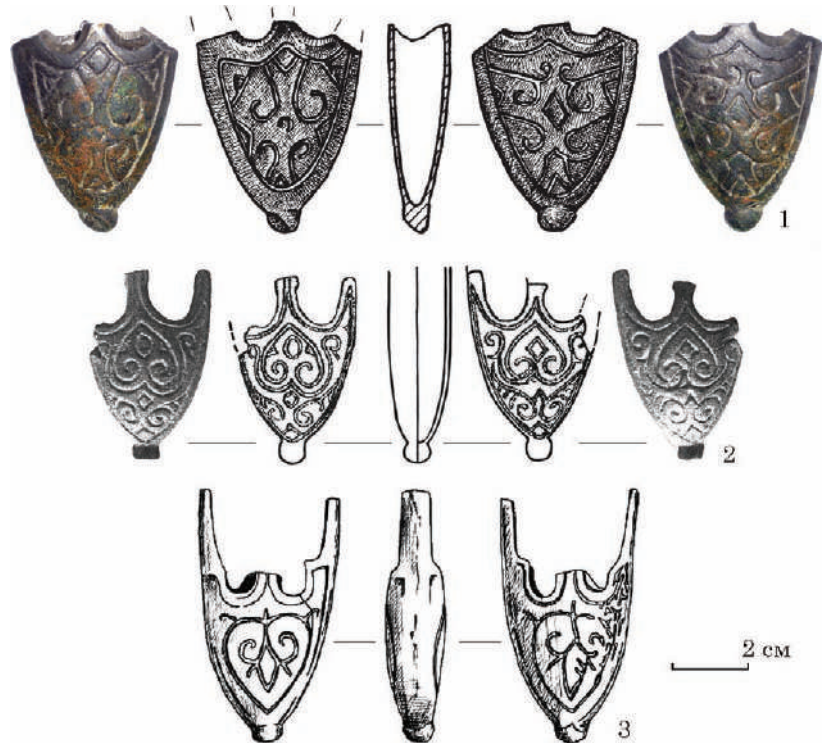

Рис. 12. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакевичюсом (варіант Va₂): 1 — Кузьменки II; 2 — Луцьк; 3 — Княжа Гора (за: 1 — Шерстюк, Лямкін 2012; 2 — Терський, Савицький 2013; 3 — Черненко 2007)

Fig. 12. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va₂) after V. Kazakevičius: 1 — Kuzmenky II; 2 — Lutsk; 3 — Knyazha Hora (after: 1 — Sherstiuk, Lyamkin 2012; 2 — Terskyi, Savytskyi 2013; 3 — Chernenko 2007)

(Tomsons 2012, pp. 206—207). Схематичність зображення — великі голови, грубуваті контури кінцівок, щільне компонування фігур без фонового простору, відсутність німбів — вказують на варварську стилізацію, найімовірніше виконану східнобалтійськими майстрами (Чернецов 2016, с. 58).

До підтипу Va за В. Казакевичюсом належать литі наконечники піхов, верхня частина яких має три чітко виражені виступи: центральний оформлений у вигляді пальмети або хреста, бокові утворюють напівпальмети або мають спрощену, пряму форму. Поверхні виробів оздоблені рельєфним або врізним орнаментом із використанням рослинних та геометричних мотивів. Ця група є досить чисельною та відзначається значною внутрішньою варіативністю. Литовські дослідники розглядають подібні бутеролі як вироби місцевого, балтського походження, датуючи їх у межах XI — початку XIII ст. У цьому регіоні на сьогодні зафіксовано щонайменше 26 екземплярів. Їхнє поширення є досить нерівномірним і не демонструє виразної концентрації в окремих локальних зонах (Kazakevičius 1998, p. 307—308, pav. 36).

Наконечники піхов цього підтипу відомі не лише у Східній Балтії, а й на теренах Центральної та Східної Європи. Зокрема, вони становлять найчисельнішу групу бутеролей, виявлених на території Польщі: до них належать щонайменше десять зразків. Більшість із них знайдено у північних та східних регіонах країни. Доступні хронологічні дані дозволяють датувати місцеві артефакти в межах XI—XIII ст. (Janowski 2012, s. 17). На території Білорусі відомі чотири знахідки, виявлені як на поховальних, так і на поселенських пам'ятках у зоні балто—слов'янського пограниччя. Датовані в межах кінця XI — XIII ст. (Плавинский 2010, с. 508).

Нами зібрано дані щодо 12 бутеролей на території України, які можна зарахувати до підтипу Va за класифікацією В. Казакевичюса (рис. 11—13). Таким чином, кількісне співвідношення подібних наконечників у балтському середовищі та поза його межами практично зрівнялося. Своєю чергою, це не дозволяє однозначно розглядати весь відомий комплекс таких виробів як виключно східнобалтійську продукцію.

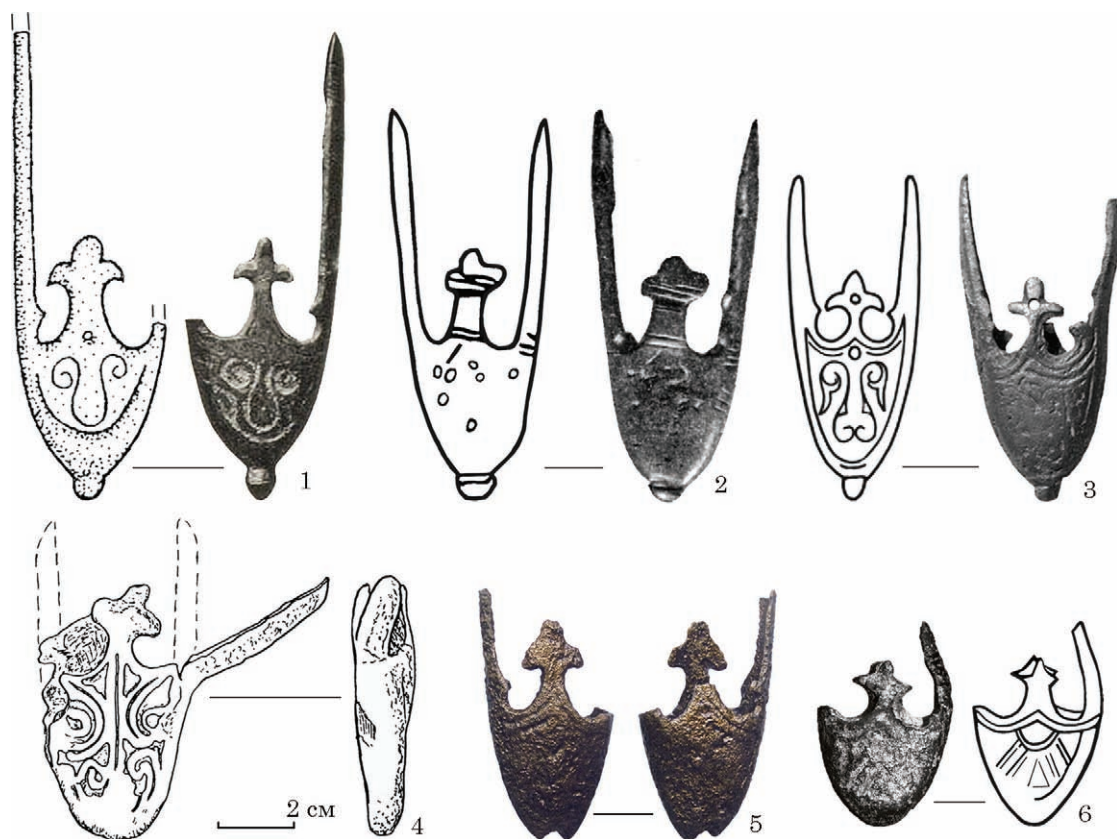

Рис. 13. Наконечники піхов мечів підтипу Va за В. Казакевичюсом (варіант Va₃): 1 — Середнє Подніпров'я; 2 — Княжа Гора; 3 — Городище; 4 — Дорогобуж; 5 — Чернігів; 6 — Луцьк (за: 1 — Приходнюк 2005; 2 — Кирпичников 1966; 3 — Кирпичников 2020; 4 — Прищепа 2011; 5 — Черненко, Новик 2019; 6 — Терський 2006)

Fig. 13. Scabbard chapes of subtype Va (variant Va₃) after V. Kazakevičius: 1 — Central Dnieper region; 2 — Knyazha Hora; 3 — Horodyshche; 4 — Dorohobuzh; 5 — Chernihiv; 6 — Lutsk (after: 1 — Prykhodnyuk 2005; 2 — Kirpichnikov 1966; 3 — Kirpichnikov 2020; 4 — Pryshchepa 2011; 5 — Chernenko, Novyk 2019; 6 — Terskyi 2006a)

Показовими в цьому контексті є матеріали з давньоруського Гомеля, де засвідчено функціонування зброярської та ювелірно-ливарної майстерень, пов'язаних між собою і датованих кінцем XII — початком XIII ст. У межах останньої знайдено бронзовий наконечник піхов меча цього підтипу зі слідами виробничого браку, що вказує на його місцеве виготовлення. Подібні знахідки змушують переосмислити уявлення про географію виробництва таких предметів і вказують на потенційну наявність локальних осередків поза межами Східної Балтії (Макушников, Лупиненко 2004, с. 210—211, 215, рис. 9).

Проте, на відміну від наведеного вище прикладу, наразі ми не маємо достовірних археологічних свідчень про виготовлення аналогічних виробів на території Південної Русі⁹. Відтак, вважаємо за доцільне розглянути всі відомі на сьогодні місцеві екземпляри цього підтипу в межах дослідження. На підставі морфологічних характеристик та орнаментального оздоблення бутеролей підтипу Va пропонуємо додатково виокремити три варіанти.

9. Слід зауважити, наразі на території України не виявлено аналогій до гомельського наконечника.

До варіанту Va₁ відносяться бронзові екземпляри, основним орнаментальним мотивом яких є стилізована пальмета (рис. 11). Не виключено, що подібні бутеролі становлять собою схематизовані наслідування наконечників так званої варязько-лівонської групи за класифікацією П. Паульсена (Paulsen 1953, s. 103—107).

Перший наконечник цього варіанту походить із невстановленої локації в межах Київського Подніпров'я та раніше зберігався у колекції Ханенків. Виріб виготовлений у техніці рельєфного лиття. Верхня частина наконечника має три виступи: прямі бокові штанги, що збереглися приблизно до середини висоти центрального елемента, який виготовлений у формі трилопатевої пальмети з виразним верхнім листком. Лицьова площина прикрашена рельєфним рослинним орнаментом, де домінують виступає пальмета зі стрімко опущеними й загнутими донизу бічними листками. Її нижня частина через плетиво переходить у ще одну чітко окреслену пальмету. По обидва боки від композиційного центру простежуються в'юнки лінії, що, ймовірно, імітують виноградну лозу (рис. 11: 1). Розміри виробу становлять 5,3 × 3,2 см (Ханенко 1902, с. 30, табл. IV: 206).

Іншу бутероль цього варіанту виявлено під час досліджень городища на Княжій Горі (Родень?), проведених М. Біляшівським. Археологічний контекст знахідки, на жаль, невідомий. Його верхня частина оформлена у вигляді трьох виступів: бічні штанги пошкоджені, натомість центральна має вигляд високого виступу з двома боковими відростками, що утворюють хрестоподібну фігуру. Нижня частина наконечника укріплена захисним гудзиком напівсферичної форми. Орнаментация виробу представлена композицією, розміщеною в межах подвійної рельєфної рамки, яка обрамлює лицьову площину. Центральне місце посідає трилиста пальмета з різко опущеними бічними гілками; нижня її частина трансформується у три завитки, під якими розміщене ще одне рослинне зображення — вкрай схематизоване, ймовірно також трилистої форми (рис. 11: 2). Розміри виробу становлять $6 \times 3,2$ см (Мезенцева 1968, с. 126, 182, табл. XXIX: 3; Зоценко 1984b, с. 37, 402, табл. VIII: 6).

Досить подібний наконечник походить із невстановленого місця у Волинській обл. Виріб також зберігся фрагментарно: вціліла одна з довгих, злегка нахилених до середини бокових штанг, а також високий центральний виступ хрестоподібної форми. Поверхню прикрашено гравійованим рослинним орнаментом, нанесеним з обох боків і майже ідентичним до декору попереднього зразка. Водночас нижній трилисник вирізьблено з помітно вищою деталізацією, а по обидва боки від пальмети додатково нанесено в'юнкі лінії (рис. 11: 3). Загальні розміри виробу — $5,2 \times 3,4 \times 1,3$ см (Терський 2013, с. 10—11).

Через обмеженість контекстуальних відомостей, датування цих зразків може ґрунтуватися лише на типологічному порівнянні. Наразі відомі три відносно близькі аналогії цьому варіанту наконечників. Перший з них походить із пруського інгумаційного поховання, виявленого на території сучасного міста Гвардейськ (кол. Тапіау) в Калінінградській обл. РФ; комплекс датується кінцем XI — XII ст. (Paulsen 1953, s. 111, abb. 151; Kazakevičius 1998, p. 317). Другий зразок надійшов із невстановленого місця в Курземі: він знайдений разом із мечем, що датується кінцем XI ст. (Paulsen 1953, s. 107—108, abb. 146). Третій аналог виявлено в культурному шарі XII ст. на дитинці Новогрудка (Гуревич 1974, с. 97, рис. 33: 3). З огляду на наведене, наконечники варіанту Va₁ доцільно датувати не раніше другої половини — кінця XI ст., а основним періодом їхнього побутування слід вважати XII ст.

До варіанту Va₂ відносяться три бронзові бутеролі, оздоблені розвиненим рослинним орнаментом (рис. 12). Першу з них було виявлено у 2011 р. на поселенні XII—XIII ст. поблизу с. Кузьменки в пониззі Псла. Верхня частина виробу не збереглася. Нижній край укріпле-

но опуклим захисним гудзиком. Обидві лицьові поверхні обрамлені тонкою рамкою, вирізьбленою в металі, однак декоративні мотиви на них різняться. Один бік прикрашено досить великим витонченим хрестом, утвореним гнучкими прорізними лініями; у верхньому та нижньому раменах хреста розміщені невеликі ромби, а в центрі — коло. Зворотна сторона декорована виразним асиметричним ромбом, довкола якого в'ються гравійовані лінії із завитками. У нижній частині композиції розташовано дві трикутні фігури, спрямовані вістрям догори (рис. 12: 1). Розміри виробу — $4,4 \times 3,5 \times 1,4$ см (Шерстюк, Лямкін 2012, с. 389, рис. 1: 3).

Ще один наконечник цього варіанту було випадково виявлено у Луцьку навесні 2009 р. Верхня частина оформлена у вигляді коротких, майже прямих бічних виступів (один із яких не уцілів) та частково збереженого центрального елементу приблизно тієї ж висоти. У нижній частині розміщено виразне опукле потовщення, дещо видовжене донизу, яке виконувало захисну функцію. Лицьові поверхні бутеролі обрамлені врізним медальйоном; орнаментальна композиція на обох боках ідентична. Вона складається з в'юнкх гравійованих ліній, що формують центральний мотив у вигляді серцеподібної фігури, спрямованої вістрям угору, з завитими краями. Усередині цієї форми, під нею, а також у нижній частині виробу розміщено ромби. Решту площини медальйона заповнено витим лінійним орнаментом, який, ймовірно, імітує виноградну лозу (рис. 12: 2). Розміри збереженої частини становлять — $6 \times 3,5 \times 1,5$ см (Терський, Савицький 2013, с. 367, 370, рис. 2).

Подібну бутероль було зафіксовано під час досліджень М. Біляшівського на городищі Княжа Гора, однак чіткий археологічний контекст знахідки не встановлено. У виробу збереглися обидва короткі бічні виступи, тоді як центральний відсутній. У нижній частині також наявне опукле захисне потовщення. Обидві лицьові поверхні мають майже ідентичне оформлення: вони обрамлені врізною рамкою, всередині якої розміщено серцеподібну фігуру, спрямовану вістрям донизу. У її внутрішньому полі вирізьблено великий ромб, від якого в обидва боки тягнуться в'юнккі лінії із завитками. Порівняно з попереднім зразком, композиція спрощена, а декор зворотного боку виконано менш ретельно (рис. 12: 3). Розміри предмета становлять $6,5 \times 3,5$ см (Мезенцева 1968, с. 182, табл. XXIX: 1; Черненко 2007, с. 95, рис. 10: 7).

Аналогії до подібних наконечників добре відомі у Східнобалтійському регіоні: зокрема, бутероль із зображенням в'юнкаго хреста походить з озера Вілкумуйжа, що в межах північнокуршського ареалу (Paulsen 1953, S. 108, Abb. 148), а наконечник зі серцеподібним мотивом зафіксований у провідному земгальському торгово-ремісничому центрі Тервете (Bironis et

al. 1974, lpp. 430, tab. 55: 30). Наявність геометричних фігур, у свою чергу, є однією з характерних рис цього підтипу загалом (Kazakevičius 1998, p. 307—308, pav. 36). Оскільки археологічний контекст південноруських знахідок залишається невідомим, їх слід датувати у межах загального часу існування типу. Водночас, з огляду на особливості декоративної композиції, не виключене дещо пізніше побутування, яке дозволяє окреслити їх хронологію в межах кінця XI — XIII ст.

Варіант Va₃ об'єднує достатньо різноманітні наконечники як за формою, так і за характером орнаменту (рис. 13). Їхньою головною особливістю є спрощене декоративне оздоблення: хоча основою сюжетів залишаються ті самі мотиви — в'юнки лінії, плетиво та геометричні фігури — виконані вони менш ретельно, подекуди недбало. Орнамент охоплює лише частину поверхні або зводиться до поодиноких, маловиразних елементів. Однак, наконечники цього варіанту, на відміну від попередніх, мають значно краще задокументовані обставини виявлення, що дозволяє точніше визначити їхню хронологію

Перший із них походить з невідомого місця у Середньому Подніпров'ї (Приходнюк 2005, с. 26, 133, рис. 27: 16). Він має дуже високі прямі бокові штанги, а центральний виступ оформлений у вигляді трилопатевої пальмети з опущеними бічними гілками. Нижня частина конструкції підсилена масивним біконічним гудзиком. Орнамент нанесено в межах ледь помітної гравійованої рамки: на поверхні розміщено параболічну фігуру, кінці якої закручуються у спіралі, а над нею — коло (рис. 13: 1). Розміри складають — 12 × 4 см.

Інший наконечник походить із шару згарища на Городищі поблизу Шепетівки, що надійно пов'язується з серединою XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67, рис. 9: 5). Він має ті самі конструктивні особливості, проте вирізняється значно коротшими боковими штангами, а в центральному виступі наявний отвір для кріплення. Орнаментування також близьке за характером, однак виконана більш ретельно: медальйон виглядає чіткішим, у верхній частині він додатково окреслений двома лініями. Центральна фігура представлена аналогічною параболічною формою, але її кінці закручені та мають форму крил, а нижня частина має розрив ліній, які злегка розходяться в різні боки. Над основною композицією, як і в попередньому випадку, розміщено коло (рис. 13: 3). Параметри виробу становлять 8,4 × 4 см.

Екземпляр із Дорогобужа походить із житлової споруди, датованої кінцем XII — першою половиною XIII ст. (Прищеп 2011, с. 66, 72, рис. 72: 2). Він має невисокі прямі бокові штанги, а центральний виступ виконано у формі хреста. Орнамент представлений в'юнками лініями, що імітують винограду лозу; вони розміщені си-

метрично по обидва боки вертикальної осі, яка проходить через увесь виріб (рис. 13: 4). Розміри предмета — 6,6 × 3,8 × 1,8 см.

Чернігівський наконечник був виявлений у культурному шарі XII — середини XIII ст. в південно-західній частині дитинця (Черненко, Новик 2019, с. 352—353, рис. 1: 1). Виріб зберігся фрагментарно: втрачено по одному боковому та центральному виступу. Бічні мали пряму форму й перевищували за висотою центральний, однак дійшли у пошкоджену стані. Центральний відлитий у вигляді недбало сформованої пальмети. Нижня частина також ушкоджена, що унеможливило встановлення наявності або відсутності захисного виступу. Опис орнаментування ускладнений поганим станом збереження: можна стверджувати лише про наявність подвійної рамки та кількох невиразних фігур усередині неї, однак без можливості чіткої інтерпретації (рис. 13: 5). Параметри становлять 6,2 × 3,5 см.

Знахідка з Княжої Гори, виявлена під час досліджень Д. Самоквасова, також датується в широкі межі XII—XIII ст. (Кирпичников 1966а, с. 25, рис. 3: 2). Вона загалом досить подібна до подніпровського та городищенського зразків. Виріб має відносно високі бічні штанги, що помітно перевищують центральний виступ, виконаний у формі хреста. Нижня частина підсилена невеликим округлим гудзиком. На поверхні об'єкта помітні заглиблення у формі кіл та ліній, однак встановити їхнє походження — чи є вони результатом навмисного оздоблення, чи виникли внаслідок тривалого або інтенсивного використання — неможливо (рис. 13: 2). Сюжетна орнаментування відсутня. Виріб має розміри 9,5 × 4 см.

Останній наконечник цього варіанту було випадково виявлено на території Старого міста у Луцьку в 2001 р. (Терський 2006а, ф. 7; 2013, с. 10—11, рис. 4: 5). Він має дещо відмінну, більш приземкувату опуклу форму. Зберігся лише один короткий боковий виступ, який дещо перевищує за довжиною центральні штанги, виконані у хрестоподібній або зореподібній формі. Нижня частина виробу заглажена, захисний виступ відсутній. Поверхню прикрашає гравійований геометричний орнамент, що віддалено нагадує солярний мотив. Композиція вписана в рамку: у верхній частині розміщено два півкола, від яких променеподібно розходяться прямі лінії до країв (рис. 13: 6). Розміри виробу складають 5,2 × 3,2 см.

Щодо аналогій, то знахідкам з Подніпров'я та Городища відповідають наконечники, виявлені під час розкопок В. Сізова у Пасілці поблизу Пилтене, а також матеріали із Самбійського півострова, що відносяться до XI—XII ст. (Paulsen 1953, s. 107—108, 111, abb. 144, 149; Kazakevičius 1998, p. 307, 318, pav. 36: 2). Знахідка з околиць Прієкулі Сарумі, що належить до XII—XIII ст., є співвід-

носною до зразка з Дорогобужа (Tomsons 2014, lpp. 127, att. 2: 17). Луцькому екземпляру найближчими за формою та орнаментальним оформленням є бутеролі з Падварнінка та Кенігсбергу, що датуються кінцем XI — XII ст. (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961, p. 424, pav. 296: 5; Mühlen 1975, s. 145, taf. 53: 1; Kazakevičius 1998, p. 317—318).

Підтип Vb за В. Казакевичюсом відноситься до найхарактерніших складових озброєння східнобалтійського регіону в XI—XIII ст. (Kazakevičius 1998, p. 308—310). Станом на сьогодні відомо щонайменше 132 таких виробів, з яких переважна більшість — 118 екземплярів — походить із території сучасної Литви, Латвії, Естонії та Калінінградської обл. РФ (Janowski 2007, s. 169; 2012, s. 19). Особливо значна концентрація бутеролей підтипу Vb простежується на куршських землях, де зафіксовано понад 80 знахідок, із яких 47 припадає на пам'ятки північного ареалу племені (Širouchov 2012, p. 73). Показово, що територія поширення цих наконечників загалом збігається із зонами виявлення мечів типу T1 (куршський), з якими вони, ймовірно, були функціонально пов'язані (Kazakevičius 1992, p. 102—106).

Усі наверхі цього підтипу об'єднує орнаментальна схема з хрестом (або ромбом) у центрі та рослинним декором вздовж країв. Я. Асаріс, аналізуючи матеріали з території Латвії, відзначив варіативність форм верхньої частини наконечників та ступеня деталізації їхнього орнаменту. На цій основі він виокремив три хронологічні варіанти: перший — кінець XI — початок XIII ст. (основний період побутування — XII ст.), другий — XII — початок XIII ст., третій — XII—XIII ст., з імовірним продовженням використання на початку XIV ст. (Asaris 1994, lpp. 23—24).

До варіанту Vb₁ належить лише один відомий екземпляр, знайдений на Поділлі, точне місце походження якого не встановлено. Наконечник виготовлений із бронзи й, імовірно, має залишки позолоти. Центральний виступ у вигляді трилопатевої пальмети перевищує за висотою бічні, виконані у формі напівпальмет. На підшві розташований невеликий захисний гудзик. Центральне поле прикрашає стилізований хрест із заокругленими кінцями. Уся поверхня заповнена в'юнким рослинним орнаментом (рис. 14: 1). Композиція інтерпретується як образ «квітучого хреста» або символ Світового дерева (Корзухина 1950, с. 92, табл. I: 59; Kazakevičius 1998, p. 309—310; Širouchov 2012, p. 74).

Варіант Vb₂ представлений двома зразками. Один із них походить з Києва (рис. 14: 2), знайдений за невідомих обставин, інший — виявлений під час археологічних досліджень дитинця у Крилосі (рис. 14: 3). Обидва наконечники відлиті з бронзи та мають прямі бокові штанги. У київського зразка центральний виступ не зберігся; у крилоського — виконаний

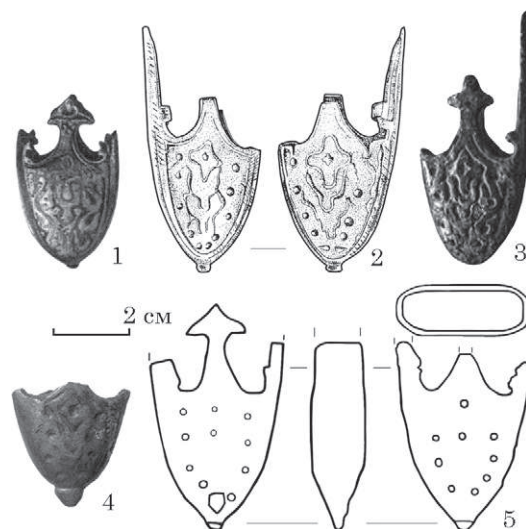

Рис. 14. Наконечники піхов мечів підтипу Vb за В. Казакевичюсом: 1 — Поділля; 2 — Київ; 3 — Крилос; 4 — Городище; 5 — Голубиця (за: 1 — Кирпичников 1966b; 2 — Зоценко 1984b; 3 — Козак 2023; 4 — Кирпичников 2020; 5 — Терський, Савицький 2013)

Fig. 14. Scabbard chapes of subtype Vb after V. Kazakevičius: 1 — Podillia; 2 — Kyiv; 3 — Krylos; 4 — Horodyshe; 5 — Holubytia (after: 1 — Kirpichnikov 1966b; 2 — Zotsenko 1984b; 3 — Kozak 2023; 4 — Kirpichnikov 2020; 5 — Terskyi, Savytskyi 2013)

у вигляді сильно стилізованої трилопатевої пальмети, що набула форми хреста. Нижній край київського наконечника доповнений захисним виступом, тоді як у крилоському цей елемент відсутній. Центральну частину обох виробів прикрашає стилізований опуклий хрест. Орнаментальна декорація загалом має схематизований характер: вона складається з двох в'юнких елементів у формі «двозубців», розміщених під хрестом. Контур київського екземпляра прикрашено опуклими намистинами, тоді як на крилоському вони замінені округлими заглибленнями. На київському зразку налічується десять таких намистин, а на крилоському — вісім заглиблень. Розміри першого наконечника становлять 6,5 × 4,5 × 3,5 см, другого — 6,7 × 3,5 см. З огляду на відмінності в оздобленні, бутероль із Крилоса, ймовірно, є пізнішою за київську (Зоценко 1984b, с. 36, 402, табл. 8: 5; Козак 2023, с. 294, 380, рис. А.19: Б).

Варіант Vb₃ наразі засвідчений лише одним фрагментованим екземпляром, виявленим під час досліджень Городища поблизу м. Шепетівка на Хмельниччині. Збереглася нижня частина наконечника з масивним захисним виступом на підшві. Орнамент зазнав подальшої схематизації порівняно з попередніми варіантами: він складається з двоконтурного ромба з округлим заглибленням у центрі та розташованої під ним фігури у формі літери V. По периметру виробу простежується щонайменше сім округлих заглиблень (рис. 14: 4). Розміри збереженої частини становлять 3,8 × 3,5 см. Контекст виявленого екземпляра чітко вказує

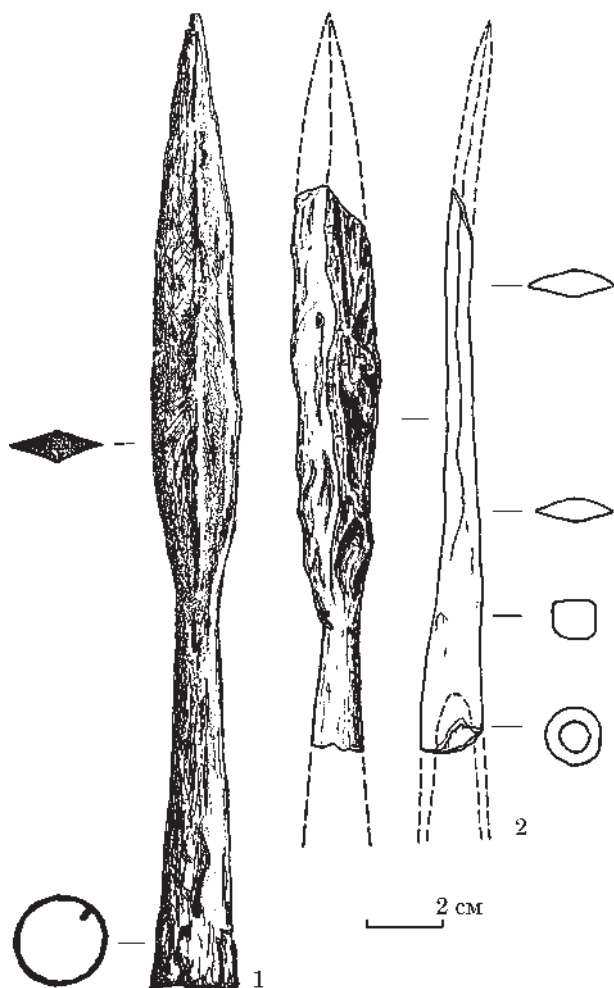

Рис. 15. Вістря списів типу V за В. Казакевичюсом з території Південної Русі: 1 — Коростень, рів городища 1; 2 — поховання 5 могильника Острів (за: 1 — Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004; 2 — Баранов, Івакін 2020)

Fig. 15. Spearheads of Type V after V. Kazakevičius from Southern Rus': 1 — Korosten, rampart of hillfort 1; 2 — burial 5, Ostriv graveyard (after: 1 — Zvizdeckyi, Petrauskas, Polhuy 2004; 2 — Baranov, Ivakin 2020)

на його археологізацію в середині XIII ст. (Кирпичников 2020, с. 65—67, рис. 9: 6).

Поступова еволюція орнаменту наконечників підтипу Vb, що проявлялася у дедалі глибшій схематизації, з часом привела до появи зразків із симетричним декором у вигляді двох ромбів, вписаних у дугоподібні обрамлення, а також виробів, центральне поле яких суцільно вкрите округлими заглибленнями (Janowski 2012, s. 16). Подібні вироби П. Паульсен зараховував до підгрупи С курляндсько-східнопруської групи наконечників «з хрестом і рослинним орнаментом» (Paulsen 1953, S. 118—123). Бутероль цієї підгрупи було виявлено у 2002 р. на околицяхс. Голубиця Золочівського району на Львівщині (Терський 2012, с. 68, 70, рис. 2: 1). Виріб¹⁰ відлитий із бронзи та зберігся фраг-

10. Цей екземпляр умовно зараховано до варіанту Vb4.

ментарно: втрачено бокові штанги та один із центральних виступів, які завершувалися трилистою пальметою. З обох боків поверхня наконечника прикрашена дванадцятьма округлими заглибленнями. Подошва укріплена невеликим захисним виступом напівкруглої форми (рис. 14: 5). Загальні розміри збереженої частини становлять 6 × 3,3 × 1,5 см. На підставі формальних ознак предмет можна датувати першою половиною XIII ст.

Зброя колючо-ударної дії. До середньовічного східнобалтійського «імпорту» колючо-ударної холодної зброї належать вістря списів із пером верболистої форми та виразним ребром, які В. Казакевичюс класифікував як тип V (п'ятий). Перші зразки подібних вістрь з'являються в балтському середовищі вже на початку I тисячоліття н. е., однак їх масове поширення фіксується у VII—VIII ст., із піком концентрації знахідок у IX—XII ст. Ці вироби репрезентують загальнобалтську традицію, однак упродовж IX—XI ст. такі знахідки переважно асоціюються з середовищем литовських племен (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 10—11, рив. 2; Казакевичюс 1988, с. 48—52). Дослідники також припускають, що подібні вістря, датовані «епохою вікінгів», є локальною балтською варіацією класичних північноєвропейських списів типу E за Я. Петерсеном (Андрощук, Зоценко 2012, с. 151, рис. 103).

На території України поодинокі вістря цього типу трапляються ще на ранньослов'янських пам'ятках, зокрема їх виявлено на городищах Зимно (Панікарський 2015, с. 42, 44, рис. 2: 1—3) та Пастирському (Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27: 3, 4). Знахідки давньоруського періоду наразі представлені двома достовірними зразками (рис. 15). Перший було знайдено 2001 р. під час дослідження рову городища 1 у Коростені. Загальна довжина вістря становить 27,5 см, з яких 8,5 см припадає на конічну втулку. Перо має ромбоподібний переріз із поздовжнім ребром, максимальна ширина пера в центральній частині — 2,5 см (рис. 15: 1). Знахідку датовано серединою X ст. (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 85, рис. 13: 1; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 73—74).

Другий екземпляр походить із поховання 5¹¹ у центрально-західній частині могильника Острів у Поросі (Баранов, Івакін 2020, с. 304, рис. 5: 6, 7). На жаль, комплекс було розграбовано, внаслідок чого значна частина інвентарю, зокрема й спис, зафіксовані у фрагментованому та перевідкладеному стані (рис. 16). Збереглася частина леза зі втулкою загальною довжиною 13,4 см; максимальна ширина пера

11. Захоронення було здійснене за обрядом інгумації в дерев'яній домовині та належало чоловікові віком 25—30 років. Кістяк випростано лежав на спині, з витягнутими вздовж тулуба кінцівками, головою орієнтований на північний захід.

в середній частині становить 2,3 см (рис. 15: 2). До інвентарю поховання також входили: фрагмент сокири з опущеним лезом, залізний ніж у шкіряному чохлі з бронзовими орнаментованими накладками, підковоподібна фібула зі спіралеконечними закінченнями, а також бронзовий багатовитковий перстень. Поховальний комплекс датовано першою половиною — серединою XI ст.

Зброя ударно-рубаючої дії. До ударно-рубаючої зброї ближнього бою східнобалтійського походження слід віднести щонайменше дві сокири, виявлені на території Південної Русі. Першу з них було зафіксовано під час досліджень Листвинського городища на Рівненщині. Вона мала широке лезо, видовжене донизу, нижня частина якого пошкоджена. Щеквиці в конструкції відсутні, натомість на тильному боці обуха розміщено відносно невеликі виступи мисоподібної форми. Обух мав округлу форму (рис. 17). Загальна довжина виробу становила 14,5 см, ширина збереженої частини леза — 7,5 см, розміри обуха — 3,6 × 3,7 см. На жаль, у публікації не зазначено чіткого археологічного контексту знахідки, тому її можна датувати лише в межах існування пам'ятки — X—XI ст. (Чайка 2009, с. 72, 201, рис. 65: 2).

Подібні сокири з'являються у Східнобалтійському регіоні в другій половині — наприкінці X ст., і продовжують побутувати принаймні до середини XIII ст. (Volkaitė-Kulikauskienė 1981, p. 35—36; Atgāzis 2019, lpp. 113—114, att. 54). Протягом XI—XII ст. найбільшим попитом вони користувалися серед куршів і латгалів (Radņš 1999, lpp. 107, 112, att. 81: 4; Širouchov 2012, p. 296, pav. 103), значно менше їх виявлено на синхронних поховальних пам'ятках земгалів (Vaškevičiūtė 2004, p. 41—42, pav. 23). Ці вироби були поширені також серед литовських племен (Michelbertas 2004, p. 68, pav. 58: 1, p. 77, pav. 65: 1). Знахідки аналогічних сокир відомі й з поховальних комплексів даугавських лівів, що датовані кінцем X — серединою XII ст. (Zariņa 2006, lpp. 343, att. 169, lpp. 356, att. 182: 3). Як поодинокі імпортовані зразки вони відомі на острові Готланд (Thunmark-Nylén 1998, taf. 260: 1).

Зі Східної Балтії сокири цього типу поширилися на територію слов'янського ареалу. Найдавніші знахідки з давньоруських поховальних пам'яток локалізуються в зоні балто-слов'янського порубіжжя — передусім у Західнодвінському басейні, Двінсько-Німанському межиріччі та Поніманні — і датовані

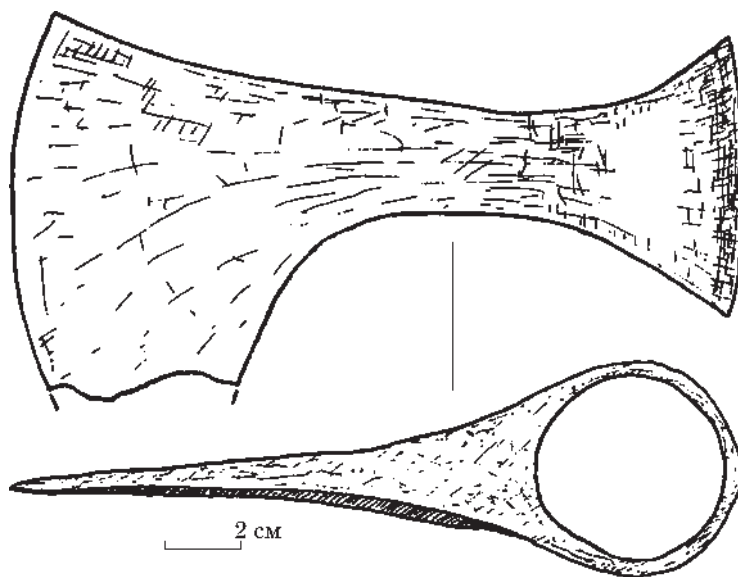
Рис. 17. Сокира типу IVA з Листвина (за Чайка 2009)

Fig. 17. Axe of Type IVA from Lystvyn (after Chaika 2009)

Рис. 16. Поховання 5 (2017 р.) могильника Острів. Фото Д. Бібікова

Fig. 16. Burial 5 (2017) of the Ostriv graveyard. Photo by D. Bibikov

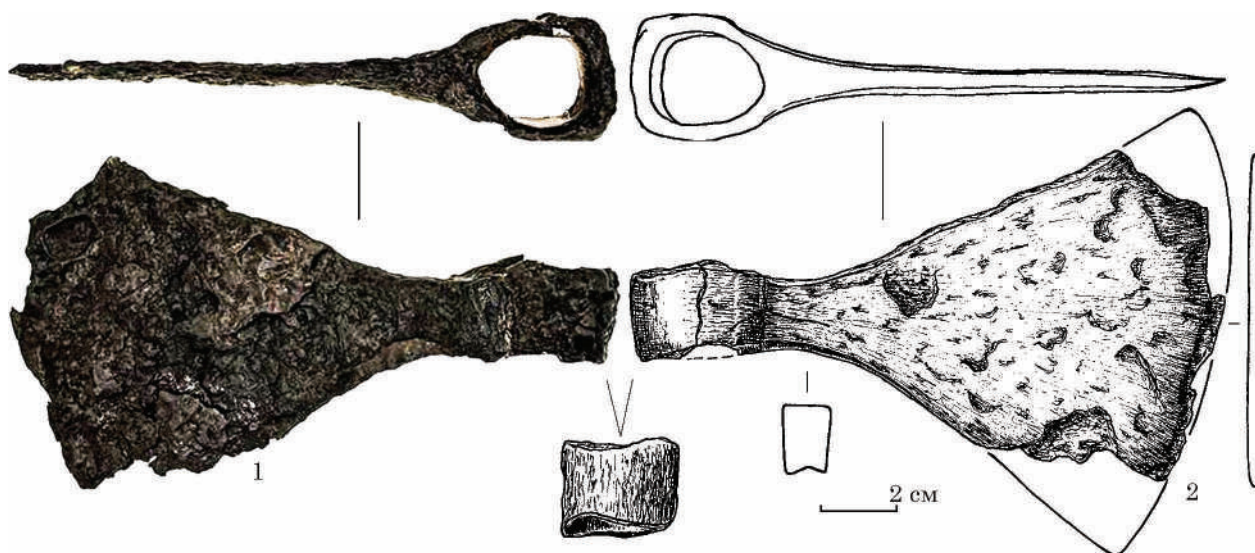

Рис. 18. Сокира типу М з поховання 45 з могильника Острів (за Баранов, Івакін 2020)

Fig. 18. Axe of Type M from burial 45, Ostriv graveyard (after Baranov, Ivakin 2020)

кінцем Х — початком ХІ ст. За спостереженнями М. Плавінського, найбільшого поширення на західноруських землях ці сокири набули в ХІ—ХІІ ст., тоді як упродовж ХІІІ ст. їхнє використання суттєво зменшується, і, ймовірно, до кінця століття вони остаточно виходять з ужитку. Загалом їхня частка становила 22,4 % від загальної кількості виявлених екземплярів (Плавінські 2013, с. 30—31).

Відомі вони також на території сучасної Польщі, де зафіксовано 36 подібних артефактів, переважно з ґрунтових поховань, головним чином у Підляському регіоні. Більшість місцевих сокир цього типу датуються другою половиною ХІ — початком ХІІІ ст., хоча окремі зразки побутували й до ХІV ст. (Kotowicz 2018, s. 59—60).

А. Кирпичников класифікував ці вироби як тип ІVА, вказуючи на західні та південні землі Давньої Русі як основний ареал їх поширення, а період побутування відносив до ХІІ—ХІІІ ст. Дослідник розглядав ці сокири як продукт місцевого виробництва, формування якого було зумовлене впливом балтських зразків й одночасним спрощенням технології виготовлення сокир із вирізним обухом (Кирпичников 1966b, с. 37).

Відтак, цілком закономірним є припущення, що подібні сокири, виявлені на теренах Південної Русі та датовані Х—ХІ ст., вірогідно, є виробами східнобалтських майстрів. Натомість знахідки ХІІ—ХІІІ ст. слід пов'язувати вже з місцевим виробництвом.

Інший екземпляр виявлено у 2018 р. в складі інвентарю поховання 45, розташованого в північно-східній частині могильника Острів. Захоронення належало хлопчику віком 4—7 років, кістяк якого був майже повністю зруйнований землерийними тваринами. Залізну сокиру знайдено серед перевідкладених кісток

на глибині 0,75 м від сучасної денної поверхні. Виріб мав широке симетричне тонке лезо, косо зрізане біля ріжучого краю. Довжина сокири становить 16 см, ширина збереженої частини леза — 9 см, реконструйована — 12 см. Втулка дещо витягнута, з чітко окресленими гранями; діаметр отвору становив $2,5 \times 3$ см, висота втулки — 2,5 см (рис. 18). Ще однією особливістю артефакту є відсутність щекавиць, які, втім, могли просто не зберегтися (Баранов, Івакін 2020, с. 308—309, рис. 12: 13—14).

Знайдений предмет належить до типу М за класифікацією Я. Петерсена. Загальноприйнятою є думка, що сокири цього типу виникли в Скандинавії близько 1000 р. і протягом ХІ — початку ХІV ст. набули поширення на значній частині території Європи від Британських островів до Середнього Подніпров'я (Petersen 1919, s. 46—47; Wheeler 1927, p. 18, 25—26; Paulsen 1956, s. 12—21; Кирпичников 1966b, с. 39; Arbman, Nilsson 1969, p. 163—302, fig. 4: 13; Kurasiński 2005, s. 204—205). За формою й розміром леза, профілем бойової частини та конфігурацією обуха ці сокири поділяються на кілька підтипів. З огляду на морфологічні ознаки, острівський екземпляр належить до варіанту М₁ за М. Атгасісом. Подібні зразки були поширені в Балтійському регіоні впродовж першої половини — середини ХІ ст. (Atgāzis 1997, lpp. 55—56). На думку деяких дослідників, схожі сокири могли використовуватись не лише як зброя, а й як спеціалізований інструмент для обробки деревини (Kustin 1962, lkd. 177—181).

Серед найбільших зон розповсюдження цього типу сокир вирізняється Східнобалтійський ареал, особливо прибережні регіони, де основна маса знахідок зосереджена на територіях, заселених у середньовіччі куршами та прусами (Širouchov 2012, p. 75). За підрахунками В. Ка-

заклявічюса, на землях балтських племен виявлено 206 екземплярів цього типу, що походять із 31 пам'ятки (Kazakevičius 1996b, s. 233—235, рис. 2). Водночас, за даними М. Атгазіса, лише на території Латвії зафіксовано 250 подібних сокир із 50 локалізацій, переважно поховальні комплекси. Ця кількість становить орієнтовно п'яту частину всіх відомих у Латвії сокир, датованих Х—ХІІІ ст. Варто зазначити, що зпоміж них 142 сокири виявлено в «поховальному» озері Вілкумуйжа, розташованому в північнокуршському ареалі. Другою за кількістю знахідок є зона вздовж торговельного шляху по Даугаві (Atgāzis 1997, lpp. 53—55, att. 1). На території Самбійського півострова виявлено близько 24 сокир типу М. Частина з них походить із досліджень 12 могильників, інші були знайдені випадково (Širouchov 2012, p. 76). У Фінляндії зафіксовано близько 110 сокир типу М, більшість із яких походить з південно-західного регіону й датовані переважно ХІ ст. (Mäntylä 2005, p. 109). Ще близько 25 подібних зразків виявлено в Естонії — здебільшого на прибережних територіях та острові Сааремаа, де вони також датовані ХІ ст. (Atgāzis 1997, lpp. 62; Mägi 2002, p. 90).

Значна кількість сокир типу М, виявлених у західній Литві та Латвії, дає підстави припускати, що їхнє виробництво не обмежувалося Скандинавією, а охоплювало також інші локальні центри, які засвоїли відповідні технології. Припускається, що виготовлення цих сокир, принаймні частково, могло бути зосереджене в куршському середовищі зброярів (Kazakevičius 1996b, s. 239).

Оскільки такі вироби широко представлені в заможних воїнських похованнях Східної Балтики ХІ—ХІІІ ст., вони розглядаються як престижна зброя, хоча окремі дослідники не виключають і можливості їхнього ритуального призначення (Kurasiński 2005, s. 204; Mäntylä 2007, s. 302, 306—307; Širouchov 2012, p. 76).

Таким чином, екземпляр із могильника Острів може бути як скандинавського, так і східно-балтійського походження, проте, враховуючи контекст пам'ятки, найімовірніше, він потрапив до Середнього Поросся через посередництво балтських племен.

Результати дослідження. У межах цієї роботи зібрано узагальнені дані про 40 одиниць озброєння та їхніх складових частин, які потенційно можна пов'язати зі східнобалтійським регіоном (таблиця). Аналіз джерельної бази засвідчує домінування клинкової зброї, що представлена 36 зразками, серед яких — 20 наконечників піхов мечів, 11 руків'їв, чотири перехрестя та один однолезовий меч. Значно менше засвідчено предметів ударно-рубаючої та колючо-ударної дії — лише по два екземпляри сокир і списів відповідно.

Із 40 розглянутих знахідок 33 походять із конкретних археологічних пам'яток, проте

лише 16 із них були виявлені в стратифікованому контексті. Ще для семи предметів відоме лише загальне регіональне походження без точної прив'язки до археологічних комплексів. Топографічно це коло предметів зафіксоване переважно в культурних нашаруваннях або в межах житлових і господарських об'єктів давньоруських міст — загалом 16 екземплярів. Ще п'ять походять із території городищ, стільки ж — із поховальних пам'яток. Дві знахідки виявлено на відкритих поселеннях. Варто також наголосити на взаємозв'язку між ступенем дослідженості пам'яток і кількістю виявлених артефактів східнобалтійського походження.

Територіально ці знахідки утворюють два умовно виокремлені регіони, які в межах цього дослідження позначені як східний і західний (рис. 19). До східного регіону належать матеріали з території Середнього Подніпров'я в його вузькому розумінні, насамперед з історичної Київщини, де зафіксовано 14 знахідок, а також окремі приклади з Чернігова та Полтавщини — відповідно одна й три одиниці. Ще дві знахідки, ймовірно, також походять із цього регіону, проте не мають точної локалізації. Західну групу становлять артефакти з територій Галичини та Волині, яких нараховується по 10 екземплярів, ще один зразок виявлено на Буковині. Таким чином, основна частина матеріалу походить із територій давньоруських князівств, що охоплювали сучасну Правобережну Україну — передусім Київську, Волинську та Галицьку землі.

Хронологічна інтерпретація вибірки ускладнюється відсутністю чіткого археологічного контексту для частини знахідок. У таких випадках датування можливе лише в загальних часових межах існування відповідного типу, з урахуванням аналогій. Попри ці обмеження, колекцію артефактів можна умовно розподілити на п'ять хронологічних груп. Ранній період охоплює середину Х — ХІ ст. і представлений найбільш різноманітними зразками озброєння, серед яких наявні всі основні категорії; загалом ця група включає вісім предметів. До наступного періоду, що датується другою половиною — кінцем ХІ — ХІІ ст., належать чотири артефакти. Шість екземплярів можна віднести до досить широкого хронологічного діапазону — від другої половини ХІ до ХІІІ ст. Найчисельнішою виявилася група, датована ХІІ—ХІІІ ст., до якої входять шістнадцять зразків. Нарешті, ще шість зразків можна досить обґрунтовано датувати першою половиною — серединою ХІІІ ст. (таблиця).

З наведеного вище можна зробити висновок, предмети озброєння зі Східної Балтії надходили до південноруських земель досить стабільно впродовж усього домонгольського періоду. Цей процес, з одного боку, свідчить про сталість контактів між обома регіонами, а з іншого — вказує на поступове зростання їхньої інтенсивності: вже

Предмети озброєння східнобалтійського походження на теренах Південної Русі
Weapons of East Baltic origin in Southern Rus'

№	Місце знахідки	Розміри, см			Тип	Датування, ст.	Література
		L	B	H			
Бутеролі							
1	Підгірці	8,3	4,1	2	IIIc	кін. X — поч. XI	Liwoch 2008, s. 51, 54; рис. 9: 5
2	Київ	4,5	3,8	—	IVb	2 пол. XI	Зоценко 1984b, с. 35—36, 402; табл. VIII: 2
3	Звенигород	7,5	4,5	1,5	IVd	кін. XI — XII	Liwoch 2008, s. 51, 54—55; рис. 9: 6
4	Київщина	5,3	3,2	—	Va	2 пол. XI — XII	Ханенко, Ханенко 1902, табл. IV: 206
5	Княжа гора	6	3,2	—	Va	2 пол. XI — XII	Зоценко 1984b, с. 36, 402; табл. VIII: 4
6	Волинська обл.	6,5	3,4	1,3	Va	2 пол. XI — XII	Терський 2013, с. 10—11; рис. 4: 10
7	Кузьменки II	4,4	3,5	1,4	Va	кін. XI — сер. XIII	Шерстюк, Лямкін 2012, с. 389; рис. 1: 3
8	Луцьк	6	3,5	1,5	Va	кін. XI — сер. XIII	Терський, Савицький 2013, с. 370; рис. 2
9	Княжа гора	6,5	3,5	—	Va	кін. XI — сер. XIII	Черненко 2007, с. 95; рис. 10: 7
10	Середнє Подніпров'я	12	4	—	Va	XII—XIII	Приходнюк 2005, с. 26, 133; рис. 27: 16
11	Городище	8,4	4	—	Va	XII — сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 67—68; рис. 9: 5
12	Дорогобуж	6,6	3,8	1,8	Va	XII — сер. XIII	Прищепа 2011, с. 66, 72; рис. 72: 2
13	Чернігів	6,2	3,5	—	Va	XII — сер. XIII	Черненеко, Новак 2019, с. 353; рис. 1: 1
14	Княжа гора	9,5	4	—	Va	XII — сер. XIII	Кирпичников 1966a, с. 25; рис. 3: 2
15	Луцьк	5,2	3,2	—	Va	XII — сер. XIII	Терський 2006, с. 171; фото 7; 2006, с. 11; рис. 2: 12
16	Поділля	4,5	3,2	—	Vb	кін. XI — поч. XIII	Корзухіна 1950, табл. 1: 59
17	Київ	6,5	4,5	3,5	Vb	XII — поч. XIII	Зоценко 1984b, с. 36, 402; табл. VIII: 5
18	Крилос	6,7	3,5	—	Vb	2 пол. XII — сер. XIII	Козак 2023, с. 294, 380; рис. A.19: Б
19	Городище	3,8	3,5	—	Vb	XII — сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 67—68; рис. 9: 6
20	Голубиця	6	3,3	1,5	Vb	1 пол. XIII	Терський 2012, с. 68, 70; рис. 2: 1
Руків'я							
21	Острів	8	4,2	3,2	S	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 305, 307; рис. 9: 9, 10
22	Вербична	5,5	2	3,2	T1	2 пол. XI — XIII	Sarnowska 1955, p. 316—319, рис. 37, 38
23	Полтавщина	5,3	—	3,4	T1	2 пол. XI—XIII	Кирпичников, 1966a, с. 53; табл. XXII: 1
24	Зеленче	5,4	2	—	T1	XII — 1 пол. XIII	Власова 1962, с. 246—247; рис. 1: 2
25	Крилос	4,7	—	3	T1	XII—XIII	Власова 1962, с. 246—247; рис. 1: 3
26	Городище	5,4	—	3,2	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 9: 2
27	Городище	6,4	—	3	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 9: 1
28	Чорнівське городище	5,3	1,5	2	T1	сер. XIII	Пивоваров, Калініченко 2014, с. 23; рис. 2
29	Стайки	6,5	2	3,5	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1902, с. 26; табл. 1: 1a
30	Середнє Подніпров'я	7	2	2,5	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1899, табл. II: 58
31	Городище	8,5	—	1,7	Z	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—66; рис. 8: II
Перехрестя							
32	Городище	8,7	—	1,3	T1	сер. XIII	Кирпичников 2020, с. 65—68; рис. 8
33	Вербична	10	—	1,5	T1	XII—XIII	Sarnowska 1955, p. 316—319
34	Полтавщина	9,9	—	1,6	T1	XII—XIII	Кирпичников 1966a, с. 53; табл. XXII: 1
35	Стайки	—	—	—	Z	XII—XIII	Ханенко, Ханенко 1902, с. 26; табл. 1: 1a
Клинок							
36	Острів	60	2,5	—	—	1 пол. XI	Івакін та ін. 2023, с. 10—11, 75—81.
Списи							
37	Коростень	27,5	2,5	—	V	сер. X	Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 85; рис. 13: 1
38	Острів	13,4	2,4	—	V	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 304; рис. 5: 6
Сокири							
39	Острів	16	12	—	M	1 пол. — сер. XI	Баранов, Івакін 2020, с. 308—209; рис. 12: 13
40	Листвин	14,5	7,5	—	IVA	кін. X — XI	Чайка 2009, с. 201; рис. 65: 2

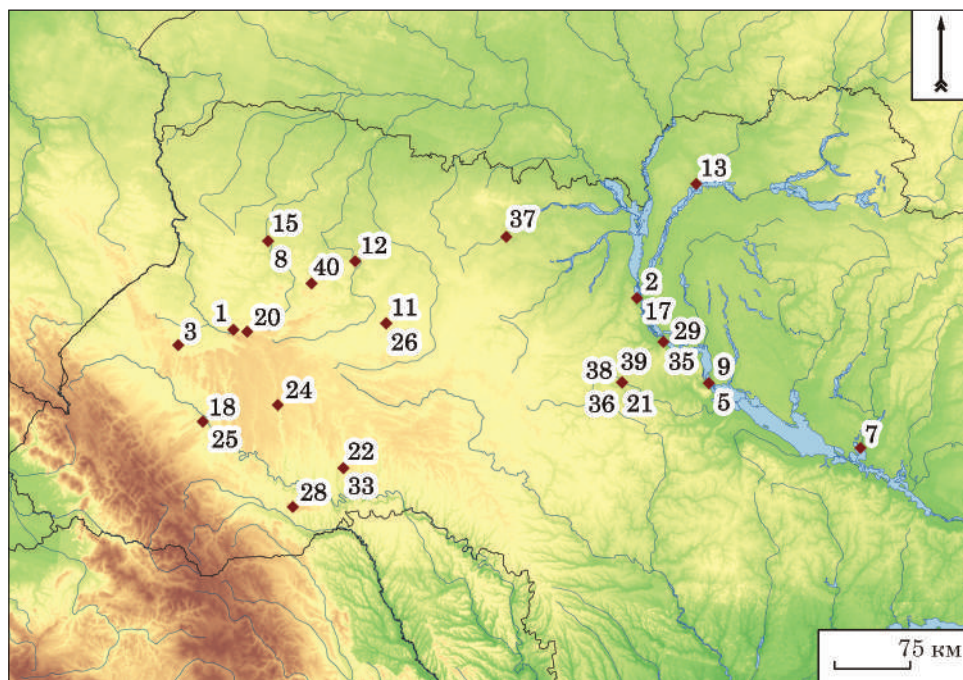

Рис. 19. Поширення зброї східнобалтійського походження на території України. Нумерація пунктів відповідає позиціям знахідок у таблиці. Автор — Д. Дудник

Fig. 19. East Baltic-origin weapons in the territory of Ukraine. Numbers correspond to the finds listed in Table. Author — D. Dudnyk

з кінця XI ст. спостерігається помітне збільшення кількості таких артефактів, що досягає свого максимуму у XII — першій половині XIII ст.

З-поміж ключових питань, що постають при вивченні представленої вибірки, особливу вагу має з'ясування обставин, за яких артефакти зі Східної Балтії потрапили до південноруських територій. У цьому контексті найбільш інформативною виступає перша хронологічна група, артефакти якої здебільшого походять із ретельно досліджених комплексів, пов'язаних із періодом формування давньоруської державності. Показовим прикладом є матеріали з могильника Острів, що репрезентують групу мігрантів зі Східної Балтії, які, ймовірно, входили до складу князівських дружин і виконували функції з охорони та освоєння південних рубежів Київської землі впродовж XI ст. (Баранов, Івакін 2020, с. 316—317). Подібний характер, вірогідно, має і знахідка списа з Коростеня, яку можна співвіднести з можливою участю балтських воїнів¹² у каральному поході княгині Ольги проти деревлян — події, що ознаменувала остаточне включення цієї території до складу Русі. Крім того, під час досліджень коростенських городищ виявлено чимало артефактів, які свідчать про певний балтійський слід у культурному ландшафті ре-

12. Свідчення залучення балтів до політичного й військового життя Київської держави в цей період простежуються також на дипломатичному рівні, зокрема у ймовірній участі ятвязьких представників у складі посольства князя Ігоря до Константинополя, яке мало на меті укладення угоди з Візантією у 944—945 рр. (Штыхов 2001, с. 101).

гіону (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 73, рис. 13: 3, 4; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 73—89; Комар 2012, с. 327—331, рис. 21: 6). У цьому ж контексті слід розглядати й городище Листвин, де було виявлено балтську сокиру. Цей пункт відігравав важливу роль у процесах інтеграції західних околиць Русі до державної структури в добу правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Під час досліджень на його території також виявлено значну кількість артефактів, що свідчать про активні контакти з північно-західними регіонами або про присутність вихідців звідти серед населення городища (Чайка 2009, с. 198 рис. 62: 1, 11, с. 199, рис. 63: 1—3; с. 204, рис. 68: 1; с. 206, рис. 70: 1).

Концентрація знахідок озброєння східнобалтійського походження у містах і на городищах, що виступали осередками військової присутності — місцями дислокації дружин або озброєного населення — видається цілком закономірною. Не менш очевидною є й інша тенденція: саме ті урбаністичні центри, які виконували функції важливих політичних і ремісничо-торговельних осередків та водночас контролювали ключові транспортні артерії, мали ширші можливості для доступу до імпортової продукції, зокрема й до озброєння. Серед них, виходячи з характеру зафіксованих знахідок, варто згадати Київ, Галич, Луцьк, Городище (Ізяславль?), Дорогобуж, Звенигород, Теребовлю та Чернівці.

Зосередження артефактів у двох просторово відокремлених зонах, ймовірно, зумовлена різними маршрутами їх проникнення. Опосередкованим підтвердженням цього є відносно

рівномірна представленість виробів усіх хронологічних груп в обох регіонах. Зіставлення цієї ситуації з характером розповсюдження подібних артефактів у Польщі (Janowski 2012, s. 35, рис. 12—13) та Білорусі (Плавінські 2009, с. 127, мал. 30; Плавинський 2010, с. 509, рис. 2) дозволяє припустити, що для східної зони основним каналом слугувала водна магістраль Дніпро — Даугава, тоді як у західному регіоні цю роль, імовірно, виконував маршрут уздовж Західного Бугу та Вісли, доповнений сухопутними комунікаціями в напрямку Понімання.

Типолого-хронологічний аналіз вибірки засвідчує, що більшість розглянутих артефактів мають численні паралелі насамперед у Західній Литві та Латвії, де спостерігається найбільша концентрація подібних матеріалів. Йдеться про ареал, який у середньовіччі населяли курші — балтське плем'я з однією з найрозвиненіших матеріальних культур того часу. Водночас окремі аналогії відомі також із територій, заселених прусами, скальвами, східнолитовськими племенами, а також даугавськими й гауйськими лівами. Звідси ці вироби, ймовірно, поширювались торговельними шляхами вглиб Східної Європи — як у межах регіонального, так і трансрегіонального обміну.

Дослідники східнобалтійського озброєння відзначають високий рівень майстерності та технічної винахідливості місцевих зброярів, передусім куршських. Вони постійно вдосконалювали виробничі технології й прагнули досягти індивідуального художнього вираження в оформленні зброї (Kazakevičius 1996a, p. 92—93). Про рівень місцевої традиції свідчать не лише археологічні матеріали, а й наративні джерела. Так, герой однойменної саги — норвезький вікінг Егіль Скаллагрімссон, готуючись до битви в Англії, хизувався мечем, здобутим у поході до землі куршів, називаючи його «чудовою зброєю» (Tomsons 2012, lpp. 105).

У контексті мечів відкритим залишається питання, чи надходили вони зі Східної Балтії як укомплектована зброя з піхвами та бутеролями, чи окремими частинами. Наявне співвідношення — 11 мечів балтського походження до 20 бутеролей — саме по собі не дає підстав для однозначних висновків, з огляду на розпорошеність знахідок. Водночас певні тенденції простежуються на прикладі мечів типу T1 (куршський) та бутеролей підтипу Vb, співвідношення яких на території України становить сім до п'яти і зосереджене переважно в західній зоні поширення. У ряді випадків ці елементи зафіксовані на одних і тих самих пам'ятках, зокрема у Крилосі та Городищі. Під час досліджень останнього було виявлено три мечі та дві бутеролі східнобалтійського походження.

Не можна виключати потенційну можливість виготовлення наконечників підтипу Va на південноруських землях, насамперед у районах їхньої відносної концентрації, на що раніше вже

звертали увагу польські дослідники (Janowski 2006, s. 38). Це виробництво могло здійснюватися під впливом балтських зразків і становити результат наслідування імпортованих виробів. Така гіпотеза видається цілком вірогідною, зважаючи на високий рівень розвитку місцевого давньоруського зброярства, здатного до адаптації й переосмислення іноземних технічних та художніх рішень (Кирпичников 1966a, с. 8).

Також варто зазначити, що орнаментальні мотиви східнобалтійських наконечників XI—XIII ст. значною мірою сформувалися під впливом давньоруської, а через неї — й візантійської художньої традиції. Сюжети зі східною пальметкою, зображення птахів, хрестів, виноградної лози та загалом рослинна орнаментика були сприйняті східнобалтійськими майстрами, адаптовані до місцевих естетичних уявлень у власному стилі. На формування цієї декоративної системи, ймовірно, вплинули вироби дрібної металевої пластики та текстиль, що надходили з Русі та Візантії. Цей феномен становить один із найяскравіших прикладів культурного симбіозу в художньому оздобленні зброї, в якому поєдналися місцева традиція та зовнішні імпульси високого престижу (Спиргіс 2013; Широухов 2014, с. 402—404).

Окрім безпосередньої присутності вихідців зі Східної Балтії на теренах Південної Русі та активної регіональної й транзитної торгівлі, ще одним імовірним шляхом надходження предметів озброєння могли бути воєнні кампанії, які протягом X — середини XIII ст. неодноразово здійснювали руські князі в балтські землі. Перший такий похід зафіксовано ще в 983 р., коли князь Володимир Святославич провів успішну експедицію проти ятвягів, що завершилася їх підкоренням. Майже через пів століття, у 1038 р., Ярослав Володимирович намагався повторити цей успіх, однак його виправа виявилася невдалою. Через два роки, у 1040 р., він організував нову кампанію — цього разу проти литовців, проте результати цього походу залишаються невідомими. Короткі літописні згадки збереглися також про переможний похід київського князя Ізяслава Ярославича проти пруського племені голядь у 1058 р. (Влодарський 1961, с. 116—124). На початку XII ст. волинський князь Ярослав Святополкович двічі (1112—1113 рр.) виступав проти ятвягів і, за літописними свідченнями, здобув перемоги (Пашуто 1959, с. 11—12). У 1147 р., згідно з Магдебурзькими анналами, руські дружини взяли участь у спільному з польськими військами хрестовому поході проти прусів, який завершився нищівною поразкою язичницьких сил. Наприкінці XII ст. активність руських князів у балтійському напрямку знову посилилася: у 1193 р. київський князь Рюрик Ростиславич готувався до походу на Литву, а вже у 1196 р. волинський князь Роман Мстиславич здійснив воєнну експедицію до Ятвягії, що дозволило йому зміцнити свій вплив у прикордонних регіонах (Головко 1991, с. 29—32). Упродовж XIII ст., з

огляду на консолідацію та зростання сили Литви, воєнні сутички лише посилювалися. Особливо інтенсивною стала боротьба за участі князя Данила Романовича: писемні джерела згадують його численні походи на ятвягів у 1228, 1238, 1248, 1254 і 1255—1256 рр., а також воєнні акції проти литовців у 1244, 1249—1250 та 1252 рр. (Федорук 2014). Відтак частина східнобалтійського озброєння, виявленого на території Південної Русі, цілком могла становити військову здобич або трофеї, отримані в ході тривалих і напружених конфліктів.

Висновки. Незважаючи на труднощі, пов'язані з визначенням походження середньовічного озброєння, в межах цього дослідження було ідентифіковано та проаналізовано 40 одиниць, які з високим ступенем імовірності можна пов'язати зі Східнобалтійським регіоном. Основу вибірки становить клинкова зброя; значно меншою є частка зразків ударно-рубачої (сокири) та колючо-ударної (спири) дії. Просторове розміщення знахідок вказує на два головні регіони концентрації — Правобережжя Середнього Подніпров'я та південно-західні землі Русі. У хронологічному аспекті артефакти охоплюють період від середини X до середини XIII ст. причому найбільша їхня кількість фіксується у XII — першій половині XIII ст. Це свідчить про стабільний і поступово зростаючий характер взаємодії між Південною Руссю та Східною Балтією в домонгольський період. Типолого-хронологічний аналіз засвідчив численні паралелі передусім у Західній Литві та Латвії, зокрема в куршському та пруському культурному середовищі. Надходження цих речей, вірогідно, відбувалося кількома шляхами: через безпосередню присутність вихідців зі Східної Балтії, торгівлю, а також військово-політичні кампанії, зокрема походи руських князів у балтійські землі. Розглянуті знахідки є цінним джерелом для вивчення міжрегіональних контактів, військової культури та соціальної структури населення Південної Русі X—XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрощук, Ф. 2013. *Мечи викингов*. Київ: Простір.
- Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси: Каталог*. Paris: AcHByz.
- Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22>
- Власова, Г. М. 1962. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 246-259.
- Влодарский, Б. А. 1961. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X—XIII вв. В: Зимин, А. А., Пашуто, В. Т. (ред.) *Международные связи России до XVII в.* Москва: АН СССР, с. 116-130.
- Возный, И. П. 2019. Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра. В: Ткачук, М. Е., Атанасова, Г. Г. (ред.). *В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*. Кишинёв: Высшая антропологическая школа, с. 309-330.
- Головко, О. Б. 1991. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X — перша третина XIII ст.). В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна і Польща в період феодалізму*. Київ: Наукова думка, с. 23-34.
- Гуревич, Ф. Д. 1974. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 139: Славяно-русская археология, с. 93-99.
- Звіздецький, Б. А., Петраускас, А. В., Польгуй, В. І. 2004. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 51-86.
- Зоценко, В. М. 1983. Экспорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику. *Археологія*, 44, с. 47-61.
- Зоценко, В. Н. 1984а. Импорт изделий Юго-Восточной Прибалтики в Киев (X — первая половина XIII в.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева*. Киев: Наукова думка, с. 35-37.
- Зоценко, В. Н. 1984б. *Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX — начале XIII вв.* Диссертация канд. ист. наук. Институт археологии АН УССР.
- Зоценко, В. Н. 1999. Высокие наконечники ножен мечей конца X — начала XI вв. В: Носов, Е. Н. (ред.). *Раннесредневековые древности. Северной Руси и её соседей*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 35-48.
- Зоценко, В. М. 2004. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 87-105.
- Зоценко, В., Звіздецький, Б. 2006. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок Стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 73-89.
- Казакивичус, В. 1988. *Оружие балтских племён II—VIII веков на территории Литвы*. Вильнюс: Моклас.
- Каинов, С. Ю. 2009. Наконечники ножен мечей из Гнёздова. *Acta Militaria Mediaevalia*, V, s. 79-110.
- Каинов, С. Ю., Макушников, О. А. 2022. Наконечник ножен меча из Старой Белицы (Гомельская обл., Беларусь). *Военная археология*, 7, с. 162-170. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-903587-93-3>
- Кирпичников, А. Н. 1966а. *Древнерусское оружие*. 1: Мечи и сабли IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1966б. *Древнерусское оружие*. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36. Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 2020. Вооружение древнего «Изяславля». В: Пескова, А. А. (ред.). *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*. І: Материалы раскопок М. К. Каргера 1957—1964 годов в исследовании 1960—1980-х годов. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 53-116.
- Козак, М. І. 2023. *Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII—XIV ст. (торгівля, тро-*

феї, власне виробництво). Дисертація д-ра філософії. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

Комар, А. В. 2012. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 300-333.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Из истории древнерусского оружия XI века. *Советская археология*, XIII, с. 63-94.

Кулаков, В. И., Меркулов, В. И., Семенов, А. С. 2018. К истории митохондриальных гаплогрупп: сигнал 150T из погребения пруссов XI века из юго-восточной Балтии. *Исторический формат*, 3—4, с. 63-76.

Макушников, О., Лупиненко, Ю. 2004. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII — первой половины XIII в (по материалам раскопок в Гомеле). *Гістарычна-археалагічны збронік*, 14, с. 204-217.

Маярчук, С. П. 2012. *Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX—XIII ст.* (за даними історико-археологічних досліджень). Дисертація канд. іст. наук. Інститут археології НАН України.

Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древньоруське місто Родень. Княжа гора*. Київ: Київський університет.

Моця, О. П. 2007. *Південна «Руська земля»*. Київ: Корвін Пресс.

Панікарський, А. В. 2015. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*, 1, с. 39-50.

Пастернак, Я. 1932. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів.

Пашуто, В. Т. 1959. *Образование Литовского государства*. Москва: АН СССР.

Пивоваров, С., Калініченко, В. 2014. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (37), с. 39-55.

Плавінські, М. А. 2009. *Нарысы гісторыі клінковай зброі X—XIII стагоддзяў на Беларусі*. Мінск: І. П. Логвінаў.

Плавинский, Н. А. 2010. Наконечники ножен мечей X—XIII вв. с территории Белоруссии. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славянорусское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной, Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 505-515.

Плавінські, М. 2013. *Узбраенне беларускіх земляў X—XIII стагоддзяў*. Мінск: Галіяфы.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ДМ.

Спиргис, Р. 2013. Растительный орнамент древних ливов — декор или христианская символика? *Acta Archaeologica Albaruthenica*, IX, с. 73-111.

Терський, С. 2006а. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Львівська політехніка.

Терський, С. В. 2006b. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 571: Держава та армія, с. 8-18.

Терський, С. 2012. Знахідки предметів озброєння X—XIII ст. на Галицько-Волинському пограниччі. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*: Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 68-72.

Терський, С. В. 2013. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI — перша половина XIII ст.).

Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 572: Держава та армія, с. 5-13.

Терський, С., Савицький, В. 2013. Наконечники ножен мечів XI—XIII ст. із княжого Лучеська. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника*, 9, с. 366-371.

Федорук, А. 2014. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 12 (6): Daniel Romanowicz i jego czasy, с. 43-62.

Фіголь, М. П. 1997. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ: Мистецтво.

Ханенко, Б. И. 1899. *Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*. II: Эпоха предшествующая Великому переселению народов, 1. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И. 1902. *Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*. V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: С. В. Кульженко.

Чайка, Р. М. 2009. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст.* Львів.

Черненко, О. 2007. *Археологічна колекція Чернігівського музею імені В. В. Тарновського (1896—1948 рр.)*. Скарбниця української культури, 9 (спецвипуск 1). Чернівці.

Черненко, О., Новик, Т. 2019. Дослідження на території стародавнього Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 352-354.

Чернецов, А. В. 2016. Фрагмент наконечника ножен меча из Старой Рязани. *Краткие сообщения ИА РАН*, 245 (2), с. 57-63.

Шерстюк, В. В., Лямкін, В. В. 2012. Розвідки в околицях м. Комсомольськ Полтавської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 389-390.

Широухов, Р. А. 2014. Импорты древнерусских типов на территории пруссов в X/XI—XIV вв. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 386-412.

Штыхов, Г. В. Ятвяги по Ипатьевскому летописному своду. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 101-110.

Arbman, H., Nilsson, N.-O. 1969. Armes scandinaves de l'époque Viking en France. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1966—1968*, p. 163-202.

Asaris, J. 1994. 11.—13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Arheologija un etnogrāfija*, XVII, lpp. 21-28.

Atgāzis, M. 1997. Āvas cirvji Latvijā. *Arheologija un etnogrāfija*, XIX, lpp. 53-64.

Atgāzis, M. 2019. *Tuvcīņas ieroči Latvijā 10.—13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

Birons, A., Mugurēvičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR archeologija*. Rīga: Zinātne.

Goßler, N., Jahn, C. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel: Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz; Murmann.

Janowski, A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X—XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia*, II, s. 23-50.

Janowski, A. 2007. Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur. In: Bogacki, M., Franz, M., Pilarczyk, Z. (eds.). *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Marę Integracji. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dzie-*

jów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin, 4—6 sierpnia 2006. Toruń: Adam Marszałek, s. 150-177.

Janowski, A. 2011. Elementy okuć pochew broni białej. In: Wyrwa, A., Sankiewicz, P., Pudło, P. (eds.). *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Gieczy. Dziekanowice-Lednica*: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, s. 37-39.

Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach Polskich. *Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim*, VII, s. 7-35.

Jērums, N. 2011. Vienasmens zobenī zemgaļu apdzīvotajās teritorijās. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXV, lpp. 137-158.

Kamburov, S. 2021. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements*, VIII, p. 89-116.

Kazakevičius, V. 1981. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 2, p. 43-58.

Kazakevičius, V. 1992. Sword chapes from Lithuania. In: Loit, F., Mugurevičs, Ē., Caune, A. (eds.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Internationale Konferenz, Riga, 23.—25. Oktober 1990*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis, 9. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 91-107.

Kazakevičius, V. 1996a. IX—XIII a. baltų kalavijai. Vilnius: Alma Littera.

Kazakevičius, V. 1996b. Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenia na ziemiach Bałtów. In: Kurnatowska, Z. (ed.). *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. 2. Wrocław: Werk, s. 233-241.

Kazakevičius, V. 1997. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period. *Archaeologia Baltica*, 2, p. 117-132.

Kazakevičius, V. 1998. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*, 15, p. 287-332.

Kotowicz, P. N. 2018. *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*. Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences.

Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Kurasiński, T. 2005. Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej — próba oceny znalezisk. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). *Do, ut des — dar pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie — spotkanie 7*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 199-224.

Kustin, A. 1962. *Saaremaa ja muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)*. Dissertatsioon ajaloo teaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Liwoch, R. 2005. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*, I, s. 37-59.

Liwoch, R. 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, s. 39-59.

Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th—13th centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.

Mäntylä, S. 2005. Broad-Bladed Battle-Axes, their Function and Symbolic Meaning. In: Mäntylä, S. (ed.). *Rituals and Relations: Studies on the Society and Ma-*

terial Culture of the Baltic Finns. Suomalaisen Tiedakatemian Toimituksia: Sarja Humaniora, 336. Helsinki: Academiae Scientiarum Fennicae, p. 105-130.

Mäntylä, S. 2007. The Meaning of Weapons as Grave Goods: Examples from Two Southwest Finnish Crusade Period Cemeteries. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 302-309.

Michelbertas, M. 2004. *Pajučio pilkapynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn: Universität.

Müller-Wille, M. 1973. Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu. In: Hahn, K.-D. (ed.). *Das archäologische Fundmaterial II*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 6. Neumünster: Wachholtz, s. 47-95.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI i XII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, 3. Lodz: Lodzkie Towarzystwo Naukowe.

Nallinmaa-Luoto, T., Lahtiperä, P., Tomanterä, L., Ryder, M. L. 1978. *Tampere-Vilusenharju: Nuoremman rautakauden kalmisto Pirkanmaalla*. Karhunkhammas, 3. Turku: Turun yliopisto.

Nerman, B. 1929. *Die Verbindung zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit*. Stockholm: Akademiens Förlag.

Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart: Kohlhammer.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn: Habelt.

Petersen, J. 1919. *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*. Kristiania: J. Dybwad.

Radiņš, A. 1999. 10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. Rīga: N.I.M.S.

Sarnowska, W. 1955. *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*. Światowit, XXI, s. 276-323.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliauskienė, Ž. 2022. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265. <https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419>

Sikora, P. 2001. Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu — katalog źródeł. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXII, s. 107-134.

Sikora, P. 2003. Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 31, s. 11-38.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Doktoro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. II: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien.

Tomsons, A. 2008. Kuršu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments 11.—13. gs. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14, lpp. 85-104.

Tomsons, A. 2012. *Divasmeņu zobenī latvijas archeoloģiskajā materiālā 9.—13. gs*. Promocijas darbs. Latvijas universitāte.

Tomsons, A. 2014. *Liecības par zobenu un to piederumu izplatību Austrumlatvijā 9.—14. gadsimtā*: jau-

nas interpretācijas iespējas. *Arheologija un etnogrāfija*, XXVII, lpp. 124-139.

Tõnisson, E. 1966. Liivi kääbaskalmistud Krimuldas. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria*, XV (1), lk. 85-101. <https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.07>

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1964. IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje. In: Žiugžda, J. (ed.). *Iš lietuvių kultūros istorijos*. IV. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 197-226.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1981. Ginklai. In: Volkaitė-Kulikauskienė, R. (ed.). *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. Vilnius: Mokslo, s. 6-48.

Wheeler, M. 1927. *London and the Vikings*. London Museum Catalogues, 1. London.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

REFERENCES

- Androshchuk, F. 2013. *Mechi vikingov*. Kiev: Prostir.
- Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: Katalog*. Paris: ACHByz.
- Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksi zi zbroieiu mohylnya Ostriv (za materialamy arkeolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22>
- Vlasova, G. M. 1962. Bronzovye izdeliia XI—XIII vv. iz sela Zelenche. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria*, 4, s. 246-259.
- Vlodarskii, B. A. 1961. Iatviazhskaia problema v polskoruskikh svyaziakh X—XIII vv. In: Zimin, A. A., Pashuto, V. T. (red.). *Mezhdunarodnye svyazi Rossii do XVII v.* Moskva: AN SSSR, s. 116-130.
- Voznyi, I. P. 2019. Klinkovoe oruzhie XII—XV vv. s territorii mezhdurechia Verkhnego Pruta i Srednego Dnestra. In: Tkachuk, M. E., Atanasova, G. G. (red.). *V poiskakh sushchnosti. Sbornik statei v chest 60-letii N. D. Russeva*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaiia shkola, s. 309-330.
- Holovko, O. B. 1991. Baltiiski plemena v politychnykh vzaiemodnyynakh Davnoruskoj i Polskoj derzhav (X — persha tretyna XIII st.). In: Smolii, V. A. (red.). *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka, s. 23-34.
- Gurevich, F. D. 1974. Nekotorye itogi arkeologicheskogo issledovaniia detitsa drevnego Novogrudka. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 139: Slaviano-russkaia arkeologiya. Moskva: Nauka, s. 93-99.
- Zvzdetskyi, B. A., Petrauskas, A. V., Polhui, V. I. 2004. Novi doslidzhennia starodavnoho Iskorostenia. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 51-86.
- Zotsenko, V. M. 1983. Eksport zbroi Kyieva v Pivdenno-Zakhidnu Prybaltiku. *Arkeolohiia*, 44, s. 47-61.
- Zotsenko, V. N. 1984a. Import izdelii Iugo-Vostochnoi Pribaltiki v Kiev (X — pervaiia polovina XIII v.). In: Tolochko, P. P. (red.). *Drevnerusskii gorod. Materialy Vsesoiuznoi arkeologicheskoi konferentsii, posviashchennoi 1500-letiiu goroda Kiieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 35-37.
- Zotsenko, V. N. 1984b. *Istoriko-ekonomicheskie svyazi Kiieva s Iugo-Vostochnoi Pribaltikoi v IX — nachale XIII vv.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. Institut arkeologii AN USSR.
- Zotsenko, V. N. 1999. Vysokie nakonechniki nozhen mechei kontsa X — nachala XI vv. In: Nosov, E. N. (red.). *Rannesrednekovye drevnosti. Severnoi Rusi i ee sosedei*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 35-48.
- Zotsenko, V. M. 2004. Skandinavski artefakty Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 87-105.
- Zotsenko, V., Zvzdetskyi, B. 2006. Typolohiia ta khronolohiia artefaktiv «skandinavskoho» typu iz rozkopok Starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (red.). *Rus na perekhrestii sviiv*

(mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX—XI st. *Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkeolohichnoho seminaru (Chernihiv — Shestovytsia, 20—23 lyupnia 2006 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 73-89.

Kazakiavichius, V. 1988. *Oruzhie baltiskikh plemen II—VIII vekov na territorii Litvy*. Vilnius: Mokslo.

Kainov, S. Iu. 2009. Nakonechniki nozhen mechei iz Gnezdova. *Acta Militaria Mediaevalia*, V, s. 79-110.

Kainov, S. Iu., Makushnikov, O. A. 2022. Nakonechnik nozhen mecha iz Staroi Belitsy (Gomelskaia obl., Belarus). *Voennaia arkeologiya*, 7, s. 162-170. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2022.978-5-903587-93-3>

Kirpichnikov, A. N. 1966a. *Drevnerusskoe oruzhie*. 1: Mechi i sabli IX—XIII vv. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1966b. *Drevnerusskoe oruzhie*. 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 2020. Vooruzhenie drevnego «Iziaslavlia». In: Peskova, A. A. (red.). *Letopisnyi «Iziaslavb»: Bolshoe Shepetovskoe gorodishche v svete arkeologii*. I: Materialy raskopok M. K. Kargera 1957—1964 godov v issledovaniakh 1960—1980-kh godov. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 53-116.

Kozak, M. I. 2023. *Ozbroiennia viisk Halytskoi ta Volynskoi zemel u XII—XIV st. (torhivlia, trofei, vlasne vyrobnytstvo)*. Dysertatsiia d-ra filosofii. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha.

Komar, A. V. 2012. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (red.). *Rus v IX—X vekakh: Arkheologicheskaiia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 300-333.

Korzhukhina, G. F. 1950. Iz istorii drevnerusskogo oruzhiia XI veka. *Sovetskaia arkeologiya*, XIII, s. 63-94.

Kulakov, V. I., Merkulov, V. I., Semenov, A. S. 2018. K istorii mitokhondrialnykh gaplogrupp: signal 150T iz pogrebniia prussov XI veka iz iugo-vostochnoi Baltii. *Istoricheskii format*, 3—4, s. 63-76.

Makushnikov, O., Lupinenko, Iu. 2004. Novye dannye o kharaktere i proizvodstve klinkovogo vooruzheniia vostochnoslavianskogo ratnika kontsa XII — pervoi poloviny XIII v (po materialam raskopok v Gomele). *Histarychna-archeolohichnyi zbroniak*, 14, s. 204-217.

Maiarchak, S. P. 2012. *Livoberezhzhia Serednoho Podnistrovia u IX—XIII st. (za danyimi istoriko-arkheolohichnykh doslidzhen)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.

Mezentseva, H. H. 1968. *Drevnorusske misto Roden. Kni-azha hora*. Kyiv: Kyivskiy universytet.

Motsia, O. P. 2007. *Pivdenna «Ruska zemlia»*. Kyiv: Korvin Press.

Panikarskyi, A. V. 2015. Spysy ta drotyky rannikh slov'ian: funktsionalna klasyfikatsiia. *Arkeolohiia*, 1, s. 39-50.

Pasternak, Ya. 1932. *Korotka arkeologiya zakhidno-ukrainskykh zemel*. Lviv.

Pashuto, V. T. 1959. *Obrazovanie Litovskogo gosudarstva*. Moskva: AN SSSR.

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V. 2014. Navershia rukiv'ia mecha z chornivskoho horodyscha pershoi polovyny XIII st. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*, 1 (37), s. 39-55.

Plavinski, M. A. 2009. *Narysy historyi klinkovay zbroi X—XIII stahodzdziia na Bielarusi*. Minsk: I. P. Lohvinau.

Plavinskii, N. A. 2010. Nakonechniki nozhen mechei X—XIII vv. s territorii Belorussii. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (red.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia G. F. Korzhukhina, Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 505-515.

Plavinski, M. 2013. *Uzbrajennie belaruskikh ziemiau X—XIII stahodzdziia*. Minsk: Halijafy.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XI st.* Rivne: DM.

Spirgis, R. 2013. Rastitelnyi ornament drevnikh livov — dekor ili khristianskaia simbolika? *Acta Archaeologica Al-baruthenica*, IX, s. 73-111.

- Terskyi, S. 2006a. *Luchesk X—XV st.* Lviv: Lvivska politekhnika.
- Terskyi, S. V. 2006b. Viiskova sprava u Halytsko-Volynskii derzhavi (arkheolohichnyi aspekt). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 571: Derzhava ta armii, s. 8-18.
- Terskyi, S. 2012. Znakhidky predmetiv ozbroiennia X—XIII st. na Halytsko-Volynskomu pohranychchi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovia*: Zbirnyk materialiv II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, s. 68-72.
- Terskyi, S. V. 2013. Mech u Halytskomu ta Volynskomu kniazivstvakh (XI — persha polovyna XIII st.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 572: Derzhava ta armii, s. 5-13.
- Terskyi, S., Savitskyi, V. 2013. Nakonechnyky nozhen mechiv XI—XIII st. iz kniazho Lucheska. *Staryi Luts'k. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk Luts'koho derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka*, 9, s. 366-371.
- Fedoruk, A. 2014. Viiskova diialnist kniazia Danyla Romanovycha v konteksti militarneho rozvytku Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIII stolittia. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 12 (6): Daniel Romanowicz i jego czasy, s. 43-62.
- Fihol, M. P. 1997. *Mystetstvo starodavnoho Halycha*. Kyiv: Mystetstvo.
- Khanenko, B. I. 1899. *Drevnosti Pridneprov'ia. Sobranie B. I. i V. N. Khanenko*. II: Epokha predshestvuiushchaia Velikomu pereseleniu narodov, 1. Kiev: S. V. Kulzhenko.
- Khanenko, B. I. 1902. *Drevnosti Pridneprov'ia. Sobranie B. I. i V. N. Khanenko*. V: Epokha slavianskaia (VI—XIII v.). Kiev: S. V. Kulzhenko.
- Chaika, R. M. 2009. *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X—XI st.* Lviv.
- Chernenko, O. 2007. *Arkheolohichna koleksiia Chernihivskoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho (1896—1948 rr.)*. Skarbnytsia ukrainskoi kultury, 9 (spetsvyypusk 1). Chernihiv.
- Chernenko, O., Novyk, T. 2019. Doslidzhennia na terytorii starodavnoho Chernihova. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 352-354.
- Chernetsov, A. V. 2016. Fragment nakonechnika nozhen mecha iz Staroi Riazani. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 245 (2), s. 57-63.
- Sherstiuk, V. V., Liarkin, V. V. 2012. Rozvidky v okolytsiak m. Komsomolsk Poltavskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 389-390.
- Shiroukhov, R. A. 2014. Importy drevnerusskikh tipov na terytorii prussov v X/XI—XIV vv. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (red.). *Rus v IX—XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Volodga: Drevnosti Severa, s. 386-412.
- Shtykhov, G. V. 1974. Latviagi po Ipatievskomu letopisnomu svodu. *Lietuvos archeologija*, 21, p. 101-110.
- Arbman, H., Nilsson, N.-O. 1969. *Armes scandinaves de l'époque Viking en France. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1966—1968*, p. 163-202.
- Asaris, J. 1994. 11.—13. gs. zobena maksts bronzas uzgaļu tipi un to izplatība Kurzemē. *Arheologija un etnogrāfija*, XVII, lpp. 21-28.
- Atgāzis, M. 1997. Āvas cirvji Latvijā. *Arheologija un etnogrāfija*, XIX, lpp. 53-64.
- Atgāzis, M. 2019. *Tuvcīpas ieroči Latvijā 10.—13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.
- Birons, A., Mugarēvičs, E., Stubavs, A., Snore, E. (eds.). 1974. *Latvijas PSR arheologija*. Rīga: Zinātne.
- Goßler, N., Jahn, C. 2019. *Wikinger und Balten an der Memel: Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928—1939*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, 16. Kiel: Wachholtz; Murmann.
- Janowski, A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X—XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia*, II, s. 23-50.
- Janowski, A. 2007. Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur. In: Bogacki, M., Franz, M., Pilarczyk, Z. (eds.). *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Marę Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin, 4—6 sierpnia 2006*. Toruń: Adam Marszałek, s. 150-177.
- Janowski, A. 2011. Elementy okuć pochew broni białej. In: Wyrwa, A., Sankiewicz, P., Pudło, P. (eds.). *Miecz* *średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Gieczu*. Dziekanowice-Lednica: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, s. 37-39.
- Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyckiego znalezione na współczesnych ziemiach Polskich. *Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyckim*, VII, s. 7-35.
- Jērums, N. 2011. Vienasmens zobeni zemgaļu apdzīvotajās teritorijās. *Arheologija un etnogrāfija*, XXV, lpp. 137-158.
- Kamburov, S. 2021. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. *Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements*, VIII, p. 89-116.
- Kazakevičius, V. 1981. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 2, p. 43-58.
- Kazakevičius, V. 1992. Sword chapes from Lithuania. In: Loit, F., Mugarēvičs, E., Caune, A. (eds.). *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Internationale Konferenz, Riga, 23.—25. Oktober 1990*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 9. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 91-107.
- Kazakevičius, V. 1996a. *IX—XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius: Alma Littera.
- Kazakevičius, V. 1996b. Topory bojowe typu M. Chronologia i pochodzenia na ziemiach Bałtów. In: Kurnatowska, Z. (ed.). *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*. 2. Wrocław: Werk, s. 233-241.
- Kazakevičius, V. 1997. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period. *Archaeologia Baltica*, 2, p. 117-132.
- Kazakevičius, V. 1998. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos archeologija*, 15, p. 287-332.
- Kotowicz, P. N. 2018. *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*. Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences.
- Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. 1961. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Karasiński, T., 2005. Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej — próba oceny znalezisk. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). *Do, ut des — dar pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie — spotkanie 7*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 199-224.
- Kustin, A. 1962. *Saaremaa ja muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni)*. Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Liwoch, R. 2005. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*, I, s. 37-59.
- Liwoch, R. 2008. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia*, IV, s. 39-59.
- Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut.
- Mäntylä, S. 2005. Broad-Bladed Battle-Axes, their Function and Symbolic Meaning. In: Mäntylä, S. (ed.). *Rituals and Relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia: Sarja Humaniora, 336. Helsinki: Academiae Scientiarum Fennicae, p. 105-130.
- Mäntylä, S. 2007. The Meaning of Weapons as Grave Goods: Examples from Two Southwest Finnish Crusade Period Cemeteries. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 302-309.
- Michelbertas, M. 2004. *Pajučio pilkapynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto.
- Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn: Universität.
- Müller-Wille, M. 1973. Zwei wikingerzeitliche Prachtschwerter aus der Umgebung von Haithabu. In: Hahn, K.-D. (ed.). *Das archäologische Fundmaterial II*. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 6. Neumünster: Wachholtz, s. 47-95.
- Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI i XII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, 3. Lodz: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Nallinmaa-Luoto, T., Lahtiperä, P., Tomanterä, L., Ryder, M. L. 1978. *Tampere-Vilusenharju: Nuoremman rautakauden*

kalmisto Pirkanmaalla. Karhunhammas, 3. Turku: Turun yliopisto.

Nerman, B. 1929. *Die Verbindung zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit*. Stockholm: Akademien Förlag.

Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart: Kohlhammer.

Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn: Habelt.

Petersen, J. 1919. *De Norske Vikingesverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*. Kristiania: J. Dybwad.

Radņš, A. 1999. 10.—13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un austrum Latvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. Rīga: N.I.M.S.

Sarnowska, W. 1955. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce. *Światowit*, XXI, s. 276-323.

Shiroukhov, R., Baranov, V., Ivakin, V., Kozak, O., Borysov, A., Carnap-Bornheim, C., Kienle, L., Krause-Kyora, B., Meadows, J., Saleem, K., Schuermann, U., Kozakaitė, J., Miliuskiene, Ž. 2022. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine. *Medieval Archaeology*, 66 (2), p. 221-265. <https://doi.org/10.1080/00766097.2022.2118419>

Sikora, P. 2001. Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu — katalog źródeł. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXII, s. 107-134.

Sikora, P. 2003. Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 31, s. 11-38.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija. Klaipėdos universitete.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands. II: Typentafeln*. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien.

Tomsons, A. 2008. Kuršu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments 11.—13. gs. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, 14, lpp. 85-104.

Tomsons, A. 2014. Liecības par zobenu un to piederumu izplatību Austrumlatvijā 9.—14. gadsimtā: jaunas interpretācijas iespējas. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XXVII, lpp. 124-139.

Tomsons, T. 2012. *Divasmeņu zobeni latvijas arheoloģiskajā materiālā 9.—13. gs*. Promocijas darbs. Latvijas universitāte.

Tönnisson, E. 1966. Liivi kääbaskalmistud Krimuldas. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria*, XV (1), lk. 85-101. <https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.07>

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto.

Vaškevičiūtė, I., Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1964. IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje. In: Žiugžda, J. (ed.). *Iš lietuvių kultūros istorijos*. IV. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 197-226.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1981. Ginklai. In: Volkaitė-Kulikauskienė, R. (ed.). *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. Vilnius: Mokslos, s. 6-48.

Wheeler, M. 1927. *London and the Vikings*. London Museum Catalogues, 1. London.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.—13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta.

material includes 36 samples of bladed weapons, including 20 scabbard chapes, 11 grips, four crossguards, and one single-edged sword. In contrast, only two axes and two spears represent the strike weapons and polearms. Thirty-three findings originate from archaeological sites, and only sixteen of these were discovered in stratified contexts. The artefacts are concentrated in two main zones: the eastern region (primarily Kyiv and Kaniv) and the western one (Galicia and Volhynia), both of which were playing a prominent historical role in the structure of Southern Rus'.

The chronological span of the artefacts ranges from the mid-10th to the mid-13th century, with the majority dating to the 12th and early 13th centuries. This is the evidence of a stable and gradually intensifying level of interaction between Southern Rus' and the East Baltic in the pre-Mongol period. A detailed typological and chronological analysis revealed numerous parallels, especially in western Lithuania and Latvia, particularly within the Curonian and Prussian cultural milieu. A significant part of artefacts, particularly those from the earliest periods, originate from well-studied contexts associated with the nascent stages of state formation in Rus'. For instance, the burial ground at Ostriv is indicative of the presence of East Baltic migrants, who appeared to be the warriors affiliated with princely retinues engaged in frontier defence and territorial consolidation in the 11th century. Similar phenomenae have been recorded in Korosten, Lystvyn and other key locations.

The majority of the artefacts have been found in settlements, fortresses and urban centers that fulfilled both military and economic-administrative functions and had access to trade routes. This pattern suggests that trade and communication were vital in the dissemination of foreign goods, including arms. Two primary transmission routes can be hypothesized: the Dnipro — Daugava waterway for the eastern region and the Western Bug — Vistula corridor for the western one, supplemented by overland links through the Neman basin.

In addition to trade and migration, military campaigns played a significant role in the influx of East Baltic weaponry. Rus' princes instigated numerous expeditions into Baltic territories from the late 10th to the mid-13th century, such as the campaigns by Vladimir the Great, Yaroslav the Wise, Iziaslav Yaroslavich, and later by Prince Roman Mstyslavych and King Danylo of Galicia. A significant proportion of these campaigns were directed towards Yatvingians, Prussians and Lithuanians. Consequently a proportion of the Baltic weaponry discovered in Southern Rus' may constitute war trophies or spoils amassed during these protracted military confrontations.

The material analyzed in this paper constitutes a valuable source for the reconstruction of interregional interactions, military practices, and the cultural landscape of Southern Rus' since the 10th till 13th centuries.

Keywords: weapons, Baltic and Finno-Baltic tribes, interregional contacts, Eastern Baltic, Southern Rus'.

Одержано 13.05.2025

D. Diachenko

WEAPONS OF EAST BALTIC ORIGIN IN THE TERRITORY OF SOUTHERN RUS'

The integrated analysis of 40 items of weaponry and their components that can be potentially associated with the East Baltic region is made in the paper. The

ДЯЧЕНКО Дмитро, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Dmytro DIACHENKO, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381,

e-mail: dmytro_diachenko@nas.gov.ua.